

VIGILIA

2014 / 3

DIDIER POLLEFEYT: Isten és a gonoszság Auschwitzban

A magyar holokauszt és az egyház

CSÍKY BALÁZS: A deportálások és a katolikus püspöki kar

BEKE MARGIT: Angelo Rotta apostoli nuncius és hazánk

HORVÁTH ERZSÉBET: Ravasz László és a zsidómentés

MIKLYA LUZSÁNYI MÓNIKA: Sztehlo Gábor evangélikus lelkésztől

KERTÉSZ IMRE: Útvesztő. Kiadatlan naplójegyzetek

SZARKA JUDIT: Székely Magda költészetéről

Jorge Bergoglio és Abraham Skorka beszélgetése

79. évfolyam	VIGILIA	Március
LUKÁCS LÁSZLÓ:	Auschwitzi mementó	161
DIDIER POLLEFEY:	Horror vacui. Isten és a gonoszság Auschwitzban és azt követően (<i>Trásyné Osztie Adél fordítása</i>)	162
A MAGYAR HOLOKAUSZT ÉS AZ EGYHÁZ		
CSÍKY BALÁZS:	A deportálások és a katolikus püspöki kar	171
BEKE MARGIT:	Angelo Rotta apostoli nuncius és hazánk	181
HORVÁTH ERZSÉBET:	Ravasz László és a református egyház a zsidómentésben	188
MIKLYA LUZSÁNYI MÓNIKA:	...hogy véget érjen a sötétség. Sztéhlo Gábor evangélikus lelkészről	197
SZÉP/ÍRÁS		
KERTÉSZ IMRE:	Útvesztő. Kiadatlan naplójegyzetek	202
SZARKA JUDIT:	„És én ki vagyok...” Székely Magda költészetéről az identitásképzés szempontjából (<i>tanulmány</i>)	208
VÖRÖS ISTVÁN:	VII. zsoltár; XIX. zsoltár; XX. zsoltár (<i>versek</i>)	216
BESZÉLGETÉS		
■	Jorge Bergoglio és Abraham Skorka beszélgetése (<i>részlet</i>) (<i>Székács Vera fordítása</i>)	219
DOKUMENTUM		
KARDOS KLÁRA:	Auschwitzi napló (<i>részletek</i>)	227
KRITIKA		
ZARÁND KINGA:	Helga Weiss: <i>Helga naplója. Élet a koncentrációs táborban. Egy fiatal lány visszaemlékezései</i>	233
SZEMLE		
	(a részletes tartalomjegyzék a hátsó borítón)	235

Auschwitzi mementó

Auschwitz: ez a név kitörölhetetlenül beleivódott a történelembe. Szimbólumává lett nemcsak a Soának, hanem minden emberi gonoszságnak és minden emberi szenvedésnek. Olyan mementóvá, amelyet soha többé nem vehet semmibe senki — sem az akkor megkínzottaknak vagy elpusztítottaknak, sem akkori kínzóiknak hozzátartozói, leszármazottai. Mementó ez a keresztényeknek is. Jelzésértékű, hogy II. János Pál, a lengyel pápa, és XVI. Benedek, a német pápa is a megválasztását követő évben fölkereste a haláltábor.

A német pápa: „Csaknem lehetetlen megszólalni az iszonyatnak ezen a helyén, ahol a történelemben soha nem látott módon feltört az Isten és az ember ellen forduló erőszak. Különösen nehéz és megrázó egy olyan kereszténynek, olyan pápának, aki Németországból származik. Ezen a helyen csődöt mondanak a szavak, itt csak a megrendült hallgatás lehetséges — olyan hallgatás, amely Istenhez kiált: Miért hallgattál? Miért tűrted el mindezt?” — „Ez a hallgatás aztán hangos szóval kéri a megbocsátást és a kiengesztelődést, és fohászkodik az élő Istenhez, hogy ilyent soha többé ne engedjen megtörténni.”

A lengyel pápa: „Ma zarándokként jövök ide. Közismert, hogy sokszor jártam itt, igen gyakran! Gyakran fölkerestem Maximilian Kolbe halálcelláját, megálltam a halálfal előtt, és végigmentem a birkenauai krematóriumok romjai között. Nem tehettem meg, hogy pápaként ne jöjjenek el ide.”

A német pápa: „II. János Pál pápa a lengyel nemzet fiaként jött ide. Én ma a német nemzet fiaként jöttem. (...) Kötelességem ez az igazság és az igazságosság nevében mindazokért, akik itt szenvedtek, kötelességem Isten előtt, hogy idejöjjenek, mint II. János Pál pápa utóda, mint a német nép fia — annak a népnek fia, amelyben elvetemült bűnözők egy csoportja a jövőendő nagyság és jólét hazug ígéreteivel, de a terror és megfélemlítés eszközeivel is átvette a hatalmat, és így népünket pusztító hatalomvágyuk eszközeként használta fel.”

A lengyel pápa: „Hat millió lengyel veszítette életét a második világháborúban, a nemzet egy ötöde. Az emberek és a nemzetek jogaiért szállok síkra itt, mint annak a nemzetnek a fia, amely a távoli és a közeli múltban annyit szenvedett másoktól. Mindazon nemzetek nevében szólok, amelyeknek jogait eltiporják.”

A német pápa: „A szenvedő Izrael jajkiáltása Istenhez a legiszonyatosabb szenvedések közepette egyben mindazoknak a jajkiáltása is, akik a történelem folyamán — tegnap, ma és holnap — Istenért, az igazságért és a jóért szenvednek. Istenhez szóló jajkiáltásunk saját szívünk közepébe is hatol, különösen ma, amikor új sötét hatalmak törnek elő a szívekből. Kiáltunk Istenhez, hogy az emberek belássák: az erőszak nem vezet békéhez, hanem új erőszakot szül — a pusztítás spirálját, amelyben végül mindenki vesztesévé válik.”

Horror vacui

Isten és a gonoszság Auschwitzban és azt követően

1965-ben született. Teológus, a Leuveni Katolikus Egyetem Teológiai Karának tanára.

¹Emmanuel Levinas:
Het menselijk gelaat.

Essays van Emmanuel Levinas. Gekozen en ingeleid door Ad Peperzak. Ambo, Baarn, 1984, 36.

²Richard Rubenstein:
After Auschwitz:

History, Theology and Contemporary Judaism. Second edition, The John Hopkins University Press, Baltimore, 1992.

³David R. Blumenthal:

Facing the Abusing God: a Theology of Protest. Westminster John Knox Press, Louisville, 1993.

⁴Jürgen Moltmann:

Der gekreuzigte Gott: das Kreuz Christi als Grund und kritik christlicher Theologie. Kaiser, München, 1976.

⁵Ignace Maybaum:

The Face of God after Auschwitz. Polak & Van Gennepe, Amsterdam, 1965.

⁶Emmanuel Levinas:

Le 614° commandement.

Isten és a gonoszság viszonyát keresni a holokausztban nem új dolog, bár a népirtás mértéke miatt a kérdést alaposan meg kell vizsgálni. A teológusok és filozófusok az Isten mindenhatósága és jósága közti viszonyt évszázadokon át az emberi szenvedés tükrében próbálták értelmezni. Amellett, hogy Istent halottnak nyilvánították, kialakult három fő teológiai irányzat, amelyek az alábbiak szerint kategorizálják Istennek a világban megnyilvánuló gonoszsághoz való viszonyát: (a) a gonoszság Isten része, (b) a gonoszság Istenen kívül helyezkedik el, (c) asszimmetria áll fenn Isten és a gonosz között, mivel a gonoszság a Jó/Isten hiányaként jelenik meg. Mindezen teológiai nézeteket kemény próba elé állítja a holokauszt valósága. Emmanuel Levinas zsidó filozófus szerint a holokauszt rámutat arra a radikális ellentmondásra, ami ezen nyugati teológiai irányzatoknak a gonoszság kérdéseire adott válaszai és a holokauszt áldozatai szélsőséges mértékű szenvedésének konkrét megnyilvánulási formái között feszül. A holokauszt törést jelent a megváltás történetében: az emberiségnek „gondviselés nélküli vallással” kell folytatnia útját. Az auschwitzzi események után képtelenség tisztára mosni Istent. „Izrael újra a világ vallástörténelmének kellős közepén találta magát azáltal, hogy alaposan megkérdőjelezte azokat a perspektívákat, amelyekben a tételes vallások önmagukat definiálták.”¹ Mindazonáltal már a holokauszttal történő szembesülés is átalakította (és bírálta) a hagyományos teológiai látásmódokat. Az Isten halála gondolat mellett (Richard Rubenstein),² (a) született egy „bántalmazó Isten” kép (David Blumenthal),³ egy „együtt szenvedő Isten” (Jürgen Moltmann),⁴ illetve egy holokauszt „értelmi szerzője” (*author intellectualis*) elgondolás (Ignace Maybaum),⁵ (b) mások úgy tekintenek Istenre, mint aki radikálisan szembehelyezkedik a gonoszsággal (Emmanuel Levinas, Emil Fackenheim).⁶ Figyelemre méltó, hogy a harmadik teológiai irányzat, amely a gonoszságot a Jó/Isten hiányával magyarázza (*privatio boni*), máig nem kapott eleget figyelmet a holokauszt utáni teológiában, annak ellenére, hogy mind a judaizmusban (Maimonides), mind a kereszténységben (Aquinói Szent Tamás) a teológiai hagyomány fő vonulatába tartozik az Isten és a gonoszság közti viszony értelmezése. Az alábbiakban azt fogjuk bemutatni, mit jelenthet annak a hagyományos gondolatnak az újraértelmezése a holokauszt rémével való birkózásban, hogy a gonoszság a Jó/Isten hiányában jön létre, amit a hagyomány a „gonoszság mint *privatio boni*” elmélet névvel illet.

Annak magyarázata, hogy a holokausztban rejlő gonoszság *privatio boni* megközelítése miért szorult háttérbe és maradt ki majd-

Arche, 291 (1981) 55–57.;
Uő.: *La souffrance inutile*.
In Jacques Roland
(szerk.): *Emmanuel*
Levinas: *L'éthique comme*
philosophie première.
Cerf, Paris, 1993, 335.

⁷Eliezer Berkovits: *Faith*
after the Holocaust. Ktav,
New York, 1973, 89.

⁸Arthur A. Cohen:
The Tremendum: a
Theological Interpretation
of the Holocaust.
Crossroad, New York,
1981, 34.

⁹Louis Jacobs: *Faith*.
Arno Press, New York,
1968, 115.

A gonoszság manicheus ábrázolásai

¹⁰Darrell J. Fasching:
Narrative Theology after
Auschwitz: from
Alienation to Ethics.
Fortress Press,
Philadelphia, 1992, 129.

nem teljes mértékben a holokauszt utáni teológiából, a holokauszt gonoszságának mértékében és súlyosságában keresendő. Ahogy Berkovits már negyven évvel ezelőtt hangoztatta, „a gettókat és haláltáborokat létrehozó és vasököllel irányító gonoszság nem pusztán a jóság hiányáról árulkodik. Valóságos, korlátlan abszolútum volt.”⁷ Más szóval a holokauszt kegyetlenségeinek fényében a *privatio boni* elmélet túlságosan gyengének tűnik ahhoz, hogy kifejezze a náciizmus egyéni és kollektív gonoszságának mértékét. A Cohen nevű teológus számára a gonoszság hatalma Auschwitzban és azt követően még valóságosabbá, közvetlenebbé és mindennapibbá vált, mint maga Isten. Cohen megfordítja az Isten és a gonoszság keresésének irányát: nem az a kérdés, hogy engedi Isten a gonoszt a világba, hanem az, hogyan lehet komolyan igent mondani Istenre egy olyan világban, ahol a gonosz ekkora hatalommal rendelkezik.⁸ Auschwitz után teológiai szójátéknak tűnik a gonoszságot a Jó/Isten hiányként értelmezni. Jacobs így ironizál: „a Gestapo által megkínzott áldozat nem szenvedett kevésbé, ha fájdalmát nem a kifejezett gonoszságnak, hanem a jóság hiányának tulajdonították”.⁹

Ezért a holokauszt morális nézőpontú ábrázolásában előnyt élveznek azok a megközelítések, amelyek jobban hangsúlyozzák a gonoszság erejét és valós voltát. A gonoszság manicheus ábrázolásai különösen sikeresnek bizonyultak. Itt a „jó” és a „gonosz” az univerzumban megnyilvánuló két elkülönült, független erő, amelyek a „jó és a gonosz csatabárdja”-ként örök harcban állnak egymással. Mindkettő más Istenre hivatkozik: az egyik egy jó Istenre, a másik egy gonoszra. Ami az erkölcsi érzékenység kialakítását és az oktatást illeti, ennek a (népszerű) képnek a holokauszt (elkövetőinek) ábrázolásában is hatalmas ereje van. A jó és a gonosz az emberek előtt álló két világosan elkülönülő alternatívaként jelenik meg. Ezen nézet szerint könnyen elképzelhető, hogy valaki szándékosan cselekszik gonoszságot. Erkölcsi felelősség szükséges ahhoz, hogy a jó mellett döntsünk. Auschwitz tehát a gonoszság fegyvere melletti és a jó eszközök elleni döntés végletes következménye, egyúttal a *demonic tremendum*¹⁰ szélsőséges megnyilvánulása. Auschwitz ege alatt a tettesek szándékosan választották a gonoszságot, hogy gonoszat cselekedjenek a gonoszság kedvéért. Ily módon az elkövetők a gonoszság elvének megtestesülései lettek (gonosz emberek, pokolfajzatok stb.). Teológiai szempontból ez a beállítást azért érdekes, mert gonoszságot lehet tulajdonítani egy gonosz Istennek, egy gonosz mitológiai princípiumnak, vagy egy Isten melletti alternatív ontologikus valóságnak, és ily módon már nem probléma a gonoszsággal ellentétes, másik, igaz Isten létezését megérteni. Ezután az erkölcsi felelősség már a gonosz Isten (vagy az ördög) elleni harc eszközévé válik, és az etika az örök két pólusú („jutalom” és „büntetés”) világi értékrend, illetve a vallás („menny” és „pokol”) kategóriái köré rendeződik. A gonoszság teljes (gyakran a gonoszsággal kapcsolatban álló emberek elpusztítása általi) megsemmisítése és a jóság végső győzelme lesz az eszménykép.

A gonoszságnak azonban ilyen ontológiai státuszt és emberfeletti erőt tulajdonítani sem etikai, sem teológiai szempontból nem problémamentes. Ha az emberek a gonoszságot mint külső ontológiai valóságot választják a gonoszság kedvéért, akkor ők morális szempontból többé már nem gonosz dolgokat végrehajtó emberek, hanem maguk is erkölcstelen, gonosz emberekké válnak, akik számára maga a jó és gonosz közötti különbség torzul el. Harry Mulisch *Siegfried* című regényében az egyik szereplő, egy Marnix nevű hét éves kisfiú így jellemzi Hitlert: „Hitler a pokolban van. De mivel ő a rosszaságot szereti, az neki mennyország. A mennyország teli van zsidókkal, ezért az neki pokol. Tehát büntetésből a mennybe kellene küldeni.”¹¹ Aki a gonoszság kedvéért cselekszik gonoszat, az felfoghatatlanná, sőt „büntetethetlenné” válik. Másfelől a jó és gonosz ilyen értelmezése nagyon közel van a náci demonológiához. Egyik 1923-as beszédében Hitler ezt mondta: „A zsidók kétségtelenül egy fajt alkotnak, de nem emberi fajt. Nem lehetnek emberek abban az értelemben, ahogy az ember az Örök Isten képmása. A zsidók az ördög képmásai. A zsidóság a népek faji tuberkulózisa.”¹² A *Mein Kampf*ban Hitler így ír: „Két világ áll szemben egymással: Isten emberei és a Sátán emberei! Ő bizonyára az emberi faj egy másik gyökeréből származik. Az árját a zsidó fölé és azzal szembe helyezem el.”¹³ A gonoszság elveszíti kapcsolatát az emberi szabadsággal, és olyan külső valósággá válik, amely egy veszélyes embercsoportban testesül meg és azzal azonosítható. A gonoszság a tüdőbajhoz, rákhoz és más súlyos betegségekhez hasonlóan szinte fatalisztikus hatást gyakorol az emberi valóságra. Az egyetlen „végleges megoldás” a gonoszság felszámolása „Isten nevében”, a gonoszságot megtestesítő dolgok és emberek elpusztítása által.

Teológiai szempontból ez a manicheus nézet rendkívül problematikus a monoteista vallások számára. A judaizmusban és a kereszténységben egyetlen Isten van, minden dolgok Teremtője. A teremtésben Ő az egyetlen forrás és az igazi erő. Mondhatjuk, hogy csak a monoteista gondolkodásmódban igazán problémás az Isten és a gonosz viszonya, hiszen csak ott merül fel a kérdés, hogy miként fér meg az egy — jó — Istenbe, mindenképp teremtőjébe vetett hit a gonoszság jelenlétével a világban. Ha nincs Isten, ennek a kérdésnek sincs létjogosultsága, mert az Isten és a gonosz kérdését egyedül Istennek lehetne feltenni. És ha egynél több Isten van, akkor a gonoszságot ezek egyikének lehet tulajdonítani. De mi van akkor, ha egyetlen — jó — Isten létezik, aki minden dolgok teremtője (teremtésteológia)? A zsidó és keresztény teológia régóta küzd a gonoszság manicheus mítosza ellen, amely két Isten működését vallja. Izajás szerint az alábbiakat mondja Isten: „Én vagyok az Úr, és senki más! Rajtam kívül nincs más Isten. Bár nem ismeresz, mégis felövezlek, hogy napkelettől napnyugatig megtudják: rajtam kívül nincsen más. Én vagyok az Úr, és senki más! Én alkotom a világosságot, és én teremtem a sötétséget; én szerzek jólétet, s én idézem elő a balsorsot is” (Iz 45,5–7). Istennek ezeket a szavait kritikaként olvashatjuk mindenféle manicheus dualizmussal szem-

¹¹Harry Mulisch: *Siegfried. Een zwarte idylle. Roman.* De Bezige Bij, Amsterdam, 2003, 35.

¹²Idézi Helen Fein: *Accounting for Genocide: National Responses and the Jewish Victims during the Holocaust.* Free Press, New York, 1979, 20.

¹³Idézi Lucy Dawidowicz: *The War against the Jews, 1933–45.* Weidenfeld, London, 1975, 21.

**A manicheus nézet
problematikus jellege
teológiai szempontból**

ben, amely két örök elvre osztja fel a világot: fényre és sötétségre, jóra és gonoszra. A manicheus értelmezés szerint Istent csak úgy lehet megmenteni a gonosztól, ha Istent valamiféle félistenné tesszük. Az Iza-jás-idézetben a gonoszság problémájának egy másik megoldását látjuk (amely ma David Blumenthal megközelítésében is megtalálható), ahol Isten alapvető jósága mellett megfér némi gonoszság is (hasonlóan ahhoz — vagy kivetítése annak? —, ahogy egy apa bántalmazza a gyerekeit). Itt a gonoszság az isteni működés része a világban. Az utóbbi, Istent ijesztő vonásokkal felruházó alternatíva elkerülésére a zsidó és a keresztény teológia az újplatonista filozófiához fordult, amelyben a gonoszság nem tevékeny ontológiai valóság, hanem valaminek a hiánya, a jótól való megfosztottság. Ennek a teológiai magyarázatnak megvan az az előnye, hogy egyik istenhez se rendeli hozzá közvetlenül a gonoszságot. A gonoszság azt jelenti, hogy a teremtett lény elbukik, mert kicsi a hajlandósága megtenni a jót.

Aquinói Szent Tamás a gonoszságról

A Niceai Hitvallásban az egyház 325-ben kijelentette — a manicheusok ellen —, hogy a „mindenható Atya mennynek és földnek, minden láthatónak és láthatatlannak Teremtője”, így az ördögnek is. A keresztény hagyomány régóta rámutat tehát, hogy az ördög nem független, versenyképes isten, hanem bukott teremtmény, aki eredetileg jó volt, csak megrontotta a gonoszság. Így a gonoszság sose lehet független az embertől és annak felelősségétől. Csak emberi lény követhet el gonoszságot. Mindazonáltal az ördögöt a holokausz megjelentetésében is használták, amikor elembertelenítették az elkövetőket, és a gonoszság eredetét az emberen kívülre helyezték: a gonosz vonzó független valósággá vált. Az elkövetők így a gonoszságból elkövetett gonoszságot választották vágyaik és cselekedeteik valamiféle külső céljaként, elfogadva ezzel az ördög meghívását. Aquinói Szent Tamás keményen kritizálta a gonoszságnak ezt a felfogását *De malo* („A gonoszságról”) című munkájában, ahol azt állítja, hogy gonoszságra nem lehet szándékosan törekedni.¹⁴ Tamásnak ezt a látásmódját a teremtés véglegességéről vallott nézeteinek kontextusában kell értelmezni. Míg a manicheus szemlélet szerint folytonos harcban áll a jó és a gonosz, Tamás szerint minden teremtett lényt a tökéletlenség, valamint a szükséges jó cél felé irányultság jellemez, hogy a hiányosság megszűnjön és a lényeg kiteljesedjen. Aquinói szerint egyetlen teremtmény se lehet alapvetően gonosz, hiszen ez érthetlenné tenné a dolgok működését. A gonoszság keresése Aquinói szerint olyasmire irányulna, ami egyszerre jó és rossz. Ahogy azt a Mulisch idézetben láthattuk, a gonosz számára a gonoszság jó dolog. Azért jó a gonosz teremtmény számára a gonoszság, mert úgy érzi, érdemes törekednie rá és a sajátja, míg a jó gonoszságnak tűnik neki, ezért a jót mint tőle idegent elutasítja. Aquinói (és Mulisch) szerint a gonosz teremtmény ilyen törekvése önellentmondás. Ezért Aquinói szerint gonoszságra csak valami jó ürügyén lehet törekedni (*non potest esse volitum nisi sub ratione boni*¹⁵). A gonoszság a jóságon élösködik. Az embernek még a legnagyobb bűnében is mindig van valami jó, még ha ez a jó illúzió is. Ez a halovány

¹⁴Thomas Aquinas: *Quaestiones disputatae de malo*. Commissio Leonina, Rome, 1982.

¹⁵Thomas Aquinas: *Quaestiones disputatae de malo*, qu. 1, a. 1, ad. 12.

és csalóka jóság Aquinói számára azt illusztrálja, hogy Isten az embert a Jóra teremtette. Bármily mélyre süllyedjen is az ember a gonoszságba, sose válik teljes mértékben gonosszá. A gonoszság sose ronthatja meg teljesen a Jót, mert különben a jó eltűnne a gonoszság miatt.

A gonoszság mint a jó sötét fonákja

Ebből a nézőpontból nézve nem az a kérdés, „hogyan követnek el gonosz emberek gonoszságot”, hanem az, „hogyan követhetnek el jó emberek gonosz dolgokat”. Aquinói válasza az, hogy az ember elfordulhat eredeti jóra törekvő irányultságától. Ahol és amikor eltérnek a jótól, a jó hiányában gonosz dolgok történhetnek. Így a gonoszság nem rejtélyes, emberen kívüli ontológiai erő, hanem az esemény, ami akkor következik be, amikor az ember nem erkölcsi alapon él saját emberi szabadságával. Ez a felfogás demitologizálja és megkérdőjelezi a gonoszságot. Míg a manicheus rendszerek szerint szimmetria áll fenn a jó és a gonosz között, Aquinói asszimmetriát lát köztük. A gonoszság a jó sötét fonákja, lényegileg, de nem fizikailag kötődik a jóhoz. Ezt az ember árnyékához lehet hasonlítani, amely szintén lényegileg kötődik hozzá materiális kapcsolódás nélkül. A gonoszságot a jó árnyékának tekinthetjük (vagyis ilyen értelemben nem lehet elpusztítani). Ebben a gondolatmenetben, Harry Mulisch a *Siegfriedben* „teljesen negatív”-nak nevezi Adolf Hitleret. Paradox módon az „igaz arc” hiánya adta az ő igazi arcát, írja Mulisch. „Aki a szemébe nézett, az a *horror vacuít*¹⁶ szenvedte el”.

¹⁶Harry Mulisch: i. m. 97.

Az ember és a gonoszság közötti viszony

A gonoszság magyarázata többé már nem egy második (gonosz) Istenben rejlik, mint a manicheus rendszerekben, hanem az Isten hívására nem reagáló emberi szabadságban van. Így az Isten és a gonoszság közötti kapcsolat kérdése helyett az ember és a gonoszság közötti viszonyt vizsgáljuk abban a pillanatban, amikor a Jó/Isten valamiért nincs, vagy nem lehet jelen. És a legnagyobb teológiai „büntetés” már nem az örök száműzetés a pokolba, hanem az, hogy az élete örökre a semmibe vész. Aquinói tehát nem tagadja, hogy gonosz dolgok történnek a világban. Azt viszont tagadja, hogy a gonoszság létének megerősítése szükségszerűen együtt járna a gonoszság pozitív valóságának ontológiai kategóriaként történő igenlésével. Itt utalhatunk a Vladimir Jankélévitch-féle különbségtételre a „rossz kívánása” (*vouloir le mal*) és a „rossz kívánás” (*mal vouloir*) között.¹⁷ A morális gonoszság nem „a” gonoszság akarásában van, hanem a félreacsúsztott akaratban. A hangsúly nem a tárgyon, a dolgokon (*res*) van, hanem az igét és a cselekvést módosító határozón. Ez nem tagadása a gonoszság konkrét emberi valóságban történő megjelenésének. Ezen a ponton érdekes számunkra a Cohen-féle megkülönböztetés. Ő azt hangsúlyozza, milyen hatalmas valóság a gonoszság. Szerinte Auschwitz azt tanítja nekünk, hogy a gonoszság éppúgy része emberi természetünknek, mint a jóság. A gonosz éppolyan „ontikus”, mint a jó. A gonoszság valóságos, de valósága nem lényegi („ontológiai”) része a valóság alapvető szerkezetének, csak az emberi lét esetlegességének („ontikus”) szintjén jelenik meg.

¹⁷Vladimir Jankélévitch:
Le mal. Arthaud,
Grenoble, 1947, 84–85.

**Hannah Arendt
a jó hiányáról**

¹⁸Hannah Arendt:

*Denken. Deel I van het
leven van de geest.*
(Translated from English
by T. Graftdijk.)
Arbeiderspers,
Amsterdam, 1982, 437.

¹⁹Hannah Arendt:

*Eichmann in Jerusalem.
A Report on the Banality
of Evil.* Penguin Books,
Harmondsworth, 1976.

²⁰Darrell J. Fasching:

*The Ethical Challenge of
Auschwitz and Hiroshima.
Apocalypsis or Utopia?*
State University Press,
New York, 1993, 91.

²¹Robert J. Lifton:

*Medical Killing and the
Psychology of Genocide.*
Basic Books,
New York, 1986.

A „megkettőződés”

A holokauszt-tanulmányokban a *privatio boni* gondolatát Hannah Arendt alkalmazta először és nem Aquinóira, hanem Platónra utalt (aki Aquinóit is inspirálta ebben a kérdésben). Arendt szerint a gonoszságot, természetéből adódóan, ki kell zárni gondolkodásunk köréből „bár alkalmanként visszatérhet tökéletlenség, a szépség hiánya, igazságtalanság és olyan gonoszság formájában, ami a jó hiányából adódik (*kaikai*)”.¹⁸ Ez azt jelenti, hogy a gonoszság Arendt szerint sem önmagából ered és nincs olyan jellegű lényegi része, amit a gondolat és a cselekedet meg tudna ragadni. Mindazonáltal nem azért összegezzük Arendt gondolatmenetét abban, hogy mindenki jót akar és jót is tesz, mintha nem lennének képesek gonoszságra. Szerinte a legtöbb gonoszságot olyanok követik el, akik soha nem gondolkodnak a jóról és rosszról. Arendt ezt a gondolatmenetét Adolf Eichmann személyére és perére (1961–1962) vonatkoztatta. Ez a „gonosz banalitása” elnevezésű vitatott elméletében összegződött.¹⁹ Hannah Arendt kritizálta a paradoxont, amely Eichmann perének hátterét képezte. Egyrészt Eichmann számos emberfeletti rossz tulajdonsággal ruházták fel, másrészt emberi lényként állították bíróság elé. Arendt megközelítését végül is teljesen félreértették, mert valójában nem a „gonoszság banalitásáról”, hanem a „gonosztevő banalitásáról” beszélt. Elemzése a náci gonoszság demisztifikálását célozta és a vitát a gonosztevők emberi mivoltának tárgyalása felé irányította, előtérbe állítva ezzel emberi felelősségüket.

Darrell J. Fasching protestáns teológus a közelmúltban a *privatio boni* elmélet segítségével próbálta megérteni a holokauszt előidézőit.²⁰ Kiindulási pontja a Robert J. Lifton által írt elemzés a náci orvosok tevékenységéről.²¹ Lifton elmagyarázta azokat a pszichológiai folyamatokat, amelyek a holokauszt során lehetővé tették az orvosok számára, hogy különleges gonoszságokat kövessenek el. Ezek közül a Lifton által „megkettőződés”-nek nevezett folyamat a legfontosabb, amelynek során az egyénnek kétféle aspektusa jelenik meg, általában a hivatásbeli és a személyes én, amelyek normál esetben szoros kapcsolatban állnak, intézményesült nyomás hatására azonban elkülönülnek és a második, bűnöző én többé nem hordozza az első, morális én felelősségét és gátlásait. A „megkettőződés” során Lifton szerint az egyén két külön-külön funkcionáló egészre hasad szét, ahol a részleges én az egész személy nevében lép fel. Ennek során az történik, hogy az egyén egyik része fellázad a személyiség központi morális elköteleződése, vagyis a jó ellen. Elkötelezett vagyok a jó mellett, de lényem másik része akadályozza, hogy jót tegyek, illetve mást tesz, amiről a jobbik énem tudja, hogy rossz. Ezen a ponton kettéválok és a lázadó részből ezentúl hiányozni fog a morális énem. Ebben a pillanatban a gonoszság mint ontikus valóság, létezésem részévé válhat.

Ez a második énem azonban sose válik és nem is válhat független ontológiai valósággá. Második énem mindig függő viszonyban marad lényem elsődleges, meghatározó részével, amely az igazságra és a jóra irányul. Faschinggal együtt ebben Aquinói gonoszságról alkotott nézeteinek újraértelmezését láthatjuk. Eszerint a gonoszság

²²Stanley Hauerwas – David B. Burrell: *Self-deception and Autobiography: Reflections on Speer's Inside the Third Reich*. In Stanley Hauerwas – Richard Bondi – David B. Burrell: *Truthfulness and Tragedy: Further Investigations in Christian Ethics*. University of Notre Dame Press, Notre Dame, 1977, 82–98.

²³Albert Speer: *Inside the Third Reich. Memoirs*. (Translated from German by Richard Winston.) Weidenfeld & Nicolson, London, 1970, 379: 'I have always thought it was a most valuable trait to recognize reality and not to pursue delusions. But when I now think over my life up to and including the years of imprisonment, there was no period in which I was free of delusory notions.' Idézi Stanley Hauerwas – David B. Burrell: i. m. 88.

²⁴Sidney Callahan: *In Good Conscience: Reason and Emotion in Moral Decision Making*. Harper & Row, San Francisco, 1991, 143–170. (6. fejezet: *Moral failure and self-deception*); Herbert Fingarette: *Self-deception*. Routledge & Kegan Paul, London, 1969.

mindig parazita. Mindig egy korábbi, nagyobb és sokkal alapvetőbb pozitív valóság függvénye. Ugyanez történik a megkettőződésnél. A második, erkölcstelen én az elsőnek a pozitív vonásain élőködik és fenntartja annak pozitív énképét. Ugyanakkor az első én elutasítja a másodikat, mint tőle idegent. Ahol a jóság hiányzik, ott cselekvőképessé válik a gonoszság. Még Auschwitzra tekintve se kellene a gonoszság erejét metafizikai forrásra alapozva ezen a paradigmán belül értelmezni. Auschwitz emberi lények műve. Az egyéni és kollektív megkettőződési folyamatok eredménye az a vákuum, amelyben a gonoszság növekedni tud. Auschwitz ennek a *horror vacuini*nak páratlan kifejeződési formája.

A gonoszság csak akkor tud teret hódítani, ha emberi jóság talaján élőködhet, ahol létrehoz egy második, embertelen ént, amely félrevezeti az első ént. Azt az értelmezést, mely szerint a megkettőződés önáltatást feltételez, Hauerwas és Burrell dolgozta ki²² Hitler építésének, Albert Speernek az önéletrajzáról készített erkölcsi elemzésében.²³ Az önáltatás olyan kozmetikum, amely elfedi a jó hiányát egy adott esemény kapcsán, vagy az élet bizonyos területén. Amikor becsapjuk magunkat, a gonoszság a jó függvénye, ugyanakkor manipulálja és megrontja a jót. Az önáltatás rámutat arra, hogy a gonoszság több mint a jó hiánya (*privatio*). Itt a gonoszság a jó megrontását is jelenti. Az önámításban az első én ismeri és határozottan elutasítja, amit a második tesz.²⁴ Két énünk sose válik egészen külön. Amikor becsapjuk magunkat, mindkét énünk az egyetlen osztatlan énünk kifejeződése. Ezért a gonoszság kérdésére nem ad kellő választ az, ha a szakmai és magánszférára oszoló megkettőződő énünkre utalunk, mert a megkettőződés mindig önáltatást előfeltételez. Végül is egyetlen személyről van szó, és akár tesszik, akár nem, felelősek vagyunk érte. Ha becsapjuk magunkat, még ha kapcsolatban maradunk is a jóval, tudjuk, hogy ez a jóhoz kapcsolódás életünk bizonyos részeire már nem vonatkozik.

A megkettőződés önáltatása a gonoszság *privatio boni*ként történő értelmezésétől (a megkettőződésben) elvisz a *perversio boni* típusú gonoszságig (az önáltatásban). Amikor gonoszság történik, a jó nemcsak hiányzik, de manipulálják, félrevezetik és meg is rontják. Akkor is gonoszság történik, amikor a jó kivonul az életünk bizonyos területeiről, de ez a kivonulás önáltató módon történik. Ez a látásmód annak lehetőségét is kizárja, hogy a gonoszságot a gonoszság kedvéért válasszuk, mert ez szemben állna a jóra irányuló általános emberi vágyakozással, és a gonoszság ontológiai értelmezését kínálná. A gonoszság a megkettőződésben és az önáltatásban egyaránt a jón élőködik, de az utóbbiban sokkal inkább a megrontás, mint a bukács vagy hiány által. A gonoszság visszaél a jósággal. A jónak az önáltatással történő megrontása aktív és passzív összetevőkből áll. Ez lehetővé teszi a gonosz cselekedetekért való felelősség fogalmának komplex és árnyalt kidolgozását. Az ember félrevezeti magát (aktív), és félrevezetődik saját maga által (passzív). Bizonyos mértékig mindig felelős (elkövető), másrészt meg nem felelős (áldozat). Amikor az ember valami rosszat tesz, önáltatásra van szüksége, különben képtelen

lenne csak úgy önmagáért választani a rosszat. Ez hasonlít ahhoz, ahogy elalszunk. Az elalvásban aktív és passzív is vagyok egyszerre. Lefekszem, de álomba merülni nem tudok akaratlagosan, mert ennek erőltetése megakadályozná, hogy el tudjak aludni. Ugyanakkor a körülmények megteremtésében aktív részem van. Hasonlóképpen a gonoszság melletti döntésem lehetetlenné tenné, hogy gonoszságot cselekedjek, mert tiltakozó belső hangjaim vitatkozni kezdenének velem és megakadályoznának ebben. A gonoszságnak jó ürügyre van szüksége, ugyanakkor az elkövető aktívan megnyílik a gonoszság lehetőségére. Ha így nézzük, Eichmann nemcsak áldozata volt a náci rendszernek, hanem egy ponton úgy döntött, hogy a rendszer cinkostársa is lesz. A gonoszság akkor következett be, amikor a náci eltávolodtak erkölcsi középpontjuktól és átadták magukat a náci „etikának”.²⁵ Ebből a nézőpontból nézve a náci „etika” mindazon jó okok együttállása, amelyeket a náciizmus annak érdekében kitalált, hogy segítsen az elkövetőknek és a szemtanúknak, hogy a lehető legkövetkezetesebben vezessék félre saját magukat. Önáltatással álcázták és kompenzálták a jó hiányát. Az önáltatás az eredeti én erényességét hangsúlyozza, és a gonoszságban való részvétel ellenére ezt az egyénre mint teljes erkölcsi egységre vonatkoztatja.

²⁵Peter J. Haas:
*Morality after Auschwitz:
the Radical Challenge of
the Nazi Ethic.* Fortress
Press, Philadelphia,
1988.

Az Isten és a gonoszság közti kapcsolat kérdése

Mit jelent ez számunkra, amikor az Isten és a gonoszság közti kapcsolatot keressük? A gonoszságról alkotott képünk asszimmetriát mutat a jó és a rossz között. A gonoszság a jó árnyoldala, állandó és megsemmisíthetetlen negatív lehetősége ember voltunknak. Ez ellen nemcsak magunkon *kívül* harcolhatunk, mivel a gonoszság nem valami külső (ontológiai) „dolog”, hanem egy fajta negatív eshetőség, amely saját és mások emberi mivoltához és a társadalomhoz kapcsolódik. Ezért nincs szükség arra, hogy egy második, gonosz Istent teremtsünk magunknak a gonoszság megértéséhez, vagy Istenen belül adjunk helyet a gonoszságnak (ami csupán emberi állapotunk kivetítése lenne). Az sem segít, ha a gonoszság ontikus valósága alapján halottnak nyilvánítjuk Istent, hiszen az erkölcsi gonoszság az erkölcsi szabadságunk gyakorlásának következménye, és nem az (elfogadhatatlan) Isten akaratának kifejeződése vagy a bűneinkért járó büntetés. Isten és a gonoszság abszolút asszimmetriát alkot. A hívők számára a szó ontológiai értelmében csak Isten valóságos, illetve az általa teremtett jó dolgok. A gonoszság gyakran azoknak az embereknek a hatására jön létre, akik a gonoszságot ontológiai valósággá teszik. Látjuk, hogyan tették a náci gonosz ontológiai valósággá a zsidókat. A gonoszság elleni harcban, még a náciizmus gonoszsága ellenében is, rettentő gonosszá válhatunk.

Jelen volt-e Isten Auschwitzban

Ezek alapján teológiai szempontból nézve azt mondhatjuk, hogy Isten nem volt jelen Auschwitzban, legalábbis az elkövetők életében biztos nem, jobban mondva távol tartották, még pontosabban, igyekeztek elérni azt, hogy Isten ne legyen jelen Auschwitzban. A Jó/Isten hangját azonban még az elkövetők számára se lehetett teljesen elnémítani, hiszen önáltatásra volt szükségük ahhoz, hogy bűncselekményeiket folytatni tudják. Ez *e contrario* bizonyítéka a Jó/Isten kikü-

szöbölhetetlen jelenlétének még Auschwitzban is. Istent még az elkövetők se tévesztették egészen szem elől, még akkor se, amikor a modern technika segítségével igyekeztek eltüntetni Őt. Ez az önáltatás nemcsak a jót, hanem még Istent is megrontotta. A náci „Isten velünk” (*Gott mit uns*) jól példázza ezt a *perversio deust*. Nemcsak a jóság, de maga Isten is a gonoszság eszköze lett.

Isten mindig a Más

²⁶Emmanuel Levinas:
Autrement qu'être ou au-delà de l'essence.
Nijhoff, La Haye, 1978.

A bibliai istenfogalom jellemzője az, hogy Isten ellenáll minden olyan kísérletnek, amely definiálni és erodálni próbálja a jót és rosszat. Istent ezzel a névvel kell illetni: *autrement qu'être* (Levinas),²⁶ ami azt jelenti, hogy Ő mindig a Más, Aki kicsúszik a kezünk közül, amikor a jót és a rosszat definiálni igyekszünk és bele akarjuk kényszeríteni egy rendszerbe, amelynek nevében aztán embertelenségeket követünk el. Az emberiség és a Biblia történelme egyaránt az emberiségnek a jó és rossz kérdésével folyó birkózásáról szól, a drámai igyekezetről és a hatalmas bukásokról a jó megvalósítása terén (és a hatékony gonoszságokról). Ebben a folyamatban — elsősorban a Tórában és a prófétai könyvekben — Isten úgy jön el hozzánk, hogy kritizálja bukásaink végtelen sorát, ami a sebezhető másik ember rovására történik, aki azon erőfeszítéseink áldozata, hogy a jót és rosszat szimmetrikus kategóriaként definiáljuk. Ahogy Peter Haas bemutatta, még a náciizmust is fel lehet fogni úgy, mint valami (torz) erőfeszítést arra, hogy a jót és rosszat zárt rendszerben („náci etika”) kezeljük. A történelem és az üdvösségtörténet legnagyobb eseménye a „másképp lét” (*autrement qu'être*) folyamatos áttérése a jóra és rosszra épülő zárt rendszerek ellenére. Ez a jóság mindig lehetséges marad, hogy a fatalizmust ki lehessen zárni. És a náci etika sem működött tökéletesen, se az elkövetők és szemtanúk, se az áldozatok esetében. Isten mindig nagyobb, mint a gonoszság. Ő az a tűz, amelyet Auschwitz hamvaiban érzékelünk. Természetesen ez nem lehet a történelem szerencsés végkimenetelére vonatkozó naiv optimizmusunk alapja. Auschwitz után emberi felelősségünk megtanulni, hogy erkölcsi életünk ne függjön isteni beavatkozás vagy megváltás történelmi kilátásaitól. Auschwitz arra hív minket, hogy az etikai kérdéseket és emberi történelmünket függetlennek tekintsük attól, hogy a végén minden jóra fordul, és hogy van egy végső isteni garancia. Azért még nem kell feladni a Sínai-hegy Istenét, mert Auschwitz után már nem számíthatunk arra, hogy mindenhatóságával megment a gonosztól. A tízparancsolat által szólott hozzánk és ez a kapcsolat Auschwitz alatt és után is megmaradt. Most úgy kell továbblépnünk, hogy nem kapunk jutalmat a jóságunkért, és azt se tudjuk biztosan, hogy a történelem boldog véget fog-e érni. Csak azért mert Isten hallgatott, vagy elhallgatott Auschwitzban, és még ha többé nem is számíthatunk arra, hogy megment minket, nem mondhatunk le arról, hogy eleget tegyünk a jóságra szóló meghívásnak. Auschwitz nem jogosít fel arra, hogy az ellenkezőjét tegyük annak, amire a Tóra kér, és így gyilkosok, tolvajok, hazudozók, rasszisták stb. legyünk. A jóságnak Isten mindenhatósága nélkül is van értelme. Ilyen értelemben azt mondhatjuk, hogy Auschwitz után Istennek a jót parancsoló akaratához akkor is ragaszkodnunk kell, ha nem tapasztaljuk a mindenhatóságát.²⁷

²⁷Frans Jozef van Beeck:
Loving the Torah more than God?
Toward a Catholic Appreciation of Judaism.
Loyola University Press,
Chicago, 1989, 43–47.

Trásyné Osztie Adél
fordítása

A deportálások és a katolikus püspöki kar

CSÍKY BALÁZS

Csíky Balázs történész, az ELTE-n 2003-ban történelem és levéltár, 2004-ben pedig politológia szakokon szerzett diplomát. Ugyanott 2010-ben történelemtudományokból doktorált.

¹Gyurgyák János:
A zsidókérdés Magyarországon.
Osiris, Budapest,
2001, 173–176.

²Gergely Jenő: *Katolikus konvertiták segélykérő levelei Serédi Jusztinián bíboros hercegprímáshoz (1944. március-április).*
In: *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára.*
(Szerk. Karsai László, Molnár Judit.)
MAZSIHISZ, Budapest,
2002, 214–226.

³*A magyar katolikus püspökkari tanácskozáások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között.* 2. köt.
(Összeáll., bev. Beke Margit.) Aurora, München – Budapest, 1992, 431.
(a továbbiakban: Pkari jkv. 2. köt.)

Magyarország német megszállásakor, 1944. március 19-én lényeges változás következett be a magyarországi zsidóság (a törvények alapján zsidónak minősülő magyar állampolgárok és külföldi menekült zsidók) helyzetében, akik minden támadás és jogfosztás ellenére addig nagyrészt szinte sértetlenül vészték át a háborút, és életük nem forgott közvetlen veszélyben. Az ország megszállása a hadi helyzet változása és a magyar kormány béketapogatásai miatt történt meg, ugyanakkor a náci tudatosan készültek a magyarországi zsidóság deportálására és megsemmisítésére. A megszálló csapatokkal együtt megjelent Adolf Eichmann, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal zsidóügyekkel foglalkozó osztályának vezetője is. Eichmann az SS birodalmi vezetőjétől, Heinrich Himmlertől azt a parancsot kapta, hogy az országból minden zsidót deportáljon az auschwitzi koncentrációs táborba. Ennek a náci tervnek a végrehajtása a magyar csendőrség és rendőrség tevékeny részvételével zajlott le. Az új, németeket kiszolgáló Sztójay-kormány megalakulása után rendeletek sokaságát bocsátották ki az egyes kormánysszervek a zsidóság elkülönítése, életlehetőségeinek beszűkítése, vagyonától való megfosztása céljából.¹

A magyar katolikus főpapok nem maradhattak tétlenek ebben a helyzetben, nemcsak hivatásuk miatt, hanem azért sem, mert a katolikus egyház jelentős közéleti tényezőnek számított. Az üldözöttek helyzetéről nemcsak hírekből, hanem közvetlenül is értesülhettek, hiszen a német megszállás után még a korábbiaknál is több segélykérő levelet intéztek hozzájuk, különösen Serédi Jusztinián hercegprímáshoz, aki nemcsak esztergomi érsek volt, hanem a püspöki kar elnöke, a Magyar Katolikus Egyház vezetője is. 1944. március-április folyamán ezekben a levelekben elsősorban a sárga csillag viselése ellen tiltakoztak a konvertiták, de nem zsidó származású katolikusok is írtak a hercegprímásnak, és egyházi személyek is kérték közbenjárását.² A hercegprímás elsősorban katolikus híveiért, a konvertita zsidókért tett lépéseket. A megkülönböztető jelzés ellen már 1944. március végén tiltakozott a miniszterelnöknél, kérve, hogy ne adják ki az arra vonatkozó rendeletet. A megkereszteltek érdekében emelt szót, hangsúlyozva, hogy a sárga csillag a zsidó vallás jele, amit ha keresztény hord, az hittagadást jelent. A rendelet megjelenése után a katolikus papok, szerzetesek és szerzetesnők mentesítését sürgette, ellenkező esetben kilátásba helyezte, hogy megtiltja a hatágú csillag viselését egyházi személyeknek. A kormány engedett, és a rendeletet módosította.³

**Serédi Jusztinián
április végi átirata
a miniszterelnöknek**

Április 13-án a hercegprímás tárgyalta Sztójay Döme miniszterelnökkel az addig kiadott korlátozó rendelkezésekről, majd április 23-án írásba foglalta és 28-án személyesen nyújtotta át Sztójaynak a püspöki kar nevében kifejezett észrevételeit és követeléseit. „Nagy fájdalommal és súlyos aggodalommal tölt el az a tény, hogy az akkor [a megbeszélésen — Cs. B.] szóba került kormányrendeletek tiszteletteljes kéresemnek, illetve az igazságosságnak megfelelően nem módosítottak, hanem azóta újakkal tetéztettek és a jelek szerint még súlyosbítani fognak. (...) Azokra az egyéni büntett bírói megállapítása és jogerős ítélet nélkül is jogfosztó, magyar polgártársainkat és katolikus híveimet és hittestvéreinket pedig ok nélkül megalázó rendelkezésekre gondolok, amelyek (...) minden más állam, sőt a német birodalom hasonló tárgyú rendelkezéseinél is tovább mennek.”⁴ A hercegprímás, korábbi megnyilatkozásaihoz hasonlóan, elítélte a kollektív büntetést, amelyet elfogadhatatlannak tartott. „Minél több embert sújtanak ilyen igazságtalan intézkedések, annál szélesebb körben okoznak nyugtalanságot, ellenkezést vagy éppen mindenre képesse tevő gyűlöletet, mégpedig nemcsak azoknál, akiket közvetlenül érintenek, hanem ezek hozzátartozóinál, sőt rendszerint a polgárok nagy többségénél is, mert az igazságtalanság nyomán fakadó jogbizonytalanság miatt méltán fél mindenki olyan rendelkezésektől is, amelyek meg talán vele szemben lesznek igazságtalanok” — figyelmeztetett Serédi arra, hogy a jogbizonytalanság mindenkit fenyeget.⁵ A püspöki kar nevében kérte, hogy a „kormány részéről kiadandó rendelkezések jogerős bírói ítélettel megállapított büntett nélkül nemcsak senkinek emberi jogait ne sértsék és senkit ok nélkül meg ne alázzanak, hanem inkább reparálják az eddigi rendelkezések sérelmes részeit is”.⁶ Konkrét követeléseivel elsősorban a zsidónak minősülő keresztények mentesítését kérte, és hivatkozott a kormány történelmi felelősségére.

⁴Pkari jkv. 2. köt. 432.;
Mészáros István:
*Prímások, pártok,
politikusok 1944–1945.*
*Adalékok a magyar
katolikus egyház XX.
századi történetéhez.*
Szent István Társulat,
Budapest, 2005, 30–31.

⁵Pkari jkv. 2. köt. 433.

⁶Uo. 433–434.

Sztójay válasza

Sztójay május 3-án válaszolt Serédinek, közölve, hogy a minisztertanács tárgyalta a hercegprímás átiratát, de az az elvi kiindulópontjuk, hogy a zsidóság faj, és így a zsidókérdés faji és nem vallási probléma. A kormány tagjai hiszik, hogy a keresztség szentségének van a hitéletre gyakorolt átváltoztató hatása, de ez a hatás szerintük nem változtatja meg a faji tulajdonságokat, azon kívül sokszor nem belső meggyőződésből keresztelkednek meg a zsidók. A kérdés törvényi szabályozása során a 'zsidó' fogalmát faji alapon kell meghatározni. „Kétségtelen, hogy a zsidókérdés gyökeres megoldása elől kitérni nem lehet. Nem lehet mindenekelőtt azért, mert Európának minden háborúban álló állama megtette a kellő intézkedéseket, és ha a magyar kormány nem tenné meg azokat, annak adná nyilvánvaló tanújelét, hogy nem tud és nem akar beilleszkedni az új alapokra épülő európai rendbe: ennek pedig felmérhetetlenül súlyos következményei lennének a nemzet egyetemére nézve” — hivatkozott a magyar politika külső meghatározottságára a miniszterelnök.⁷ „Nem lehet egymillió zsidóra tekintettel 13 és ½ millió magyar életét és jövőjét kockára tenni, különösen akkor, amikor ez a kímélet a zsidóknak is legfeljebb átmenetileg válna hasznára. Nem

⁷Prímási Levéltár,
Esztergom
(a továbbiakban: EPL)
8939/1944. Sztójay levele
Serédinek, Budapest,
1944. május 3.

kétséges ugyanis, hogy a magyar kormány törvényes intézkedéseinek elmaradása esetén a zsidóság semmi esetre sem kerülne jobb sorba, sőt sorsa talán még kritikussabbá válnék” — utalt Sztójay arra, hogy amit

⁸Uo.

ők nem tesznek meg, azt megteszik helyettük a nációk.⁸ A hercegprímás konkrét javaslataira adott válasza után reményét fejezte ki, hogy a püspöki kar nem fogja a kormány munkáját akadályozni, hanem megértéssel és bizalommal lesz iránta. Sztójay utóbbi megjegyzésével azt a helyzetet igyekezett kihasználni, hogy Magyarországon a katolikus egyház és az állam hosszú időn keresztül együttműködött egymással, és ettől a bevált gyakorlattól nehéz volt megválni.

**Serédi újabb levele
Sztójajnak és körirata a
püspöki kar tagjainak**

Serédit azonban nem nyugtatta meg a válasz, ezért május 10-én újabb levelet írt a miniszterelnöknek, melyben ismét hangsúlyozta, hogy a zsidó származású keresztényeket külön kell választani, és biztosítani kell számunkra a vallásgyakorlás szabadságát és lehetőségét, főként pedig meg kell akadályozni, hogy a deportálások következtében életüket veszítsék. További megjegyzései után leszögezte: „Végül nagy sajnálattal kell megvallanom, hogy ha az ügyis sovány ígéretekkel a kiadandó rendelkezések még tovább szűkítik: akkor én ilyen kevés eredménnyel nem tudnám sem a nagyméltóságú püspöki kart, sem katolikus hittestvéreinket megnyugtatni annál kevésbé, mert a háborúval és a légítámadásokkal természetszerűen vele járó nyugtalanságot a már kiadott és a még kiadandó rendeletek csak tovább fokoznák.”⁹ Serédi közbelépése nyomán megjelentek ugyan bizonyos rendeletek, de ezeket a hercegprímás sovány eredménynek tartotta. A miniszterelnökkel folytatott egyeztetéséről május 17-én köriratban számolt be a püspöki kar tagjainak, kérve őket és rajtuk keresztül a papságot, hogy közöljék és értesítsék meg a rendelkezések által sújtottakkal, hogy más nem nagyon vette védelmébe őket, és az enyhítések talán teljesen a püspöki karnak köszönhetik. Kifejtette, azért nem beszél a nyilvánosság előtt a tárgyalásokról, és azért nem helyezkedik szembe nyilvánosan a rendeletekkel, hogy ne nehezítse meg a kormány helyzetét, és ne adjon ürügyet a katolikus konvertiták, az egyház és a katolikus intézmények támadására és jogainak csökkentésére, valamint az eddigi engedmények visszavonására. „Mi tehát sem el nem hagytuk, sem el nem árultuk az igazságot, vagy katolikus hittestvéreinket; de az adott viszonyok között többet nem tehetünk” — érvelt Serédi.¹⁰

⁹Pkari jkv. 2. köt. 437–438.

¹⁰Uo. 438.

Közben a zsidóság gettósítása után megkezdődött a deportálás is. Ez május 14-én Nyíregyházán indult és július 19-én Monoron fejeződött be. Németországba szállítottak mintegy 450 ezer embert, akik nagyrészt az auschwitzi koncentrációs táborba kerültek.¹¹ Az események tehát egyre jobban sürgették a katolikus főpapok fellépését.

¹¹Gyurgyák János:
i. m. 180–181.

¹²Gergely Jenő:
*A katolikus püspöki kar és
a konvertiták mentése.
Dokumentumok.
Történelmi Szemle,
1984/4. 583, 606–607.*

A hercegprímás tárgyalási módszere és az elért eredmények különböző visszhangokat váltottak ki a püspöki karon belül, miután a főpapok megkapták az említett köriratot. Hász István tábori püspök meglepedéssel írt Serédi fáradozásairól. Bubnics Mihály rozsnyói püspök további lépéseket sürgetett a kormánynál, a kormányzónál, és ha mindez sikertelen, akkor szerinte a pápához kell fordulni.¹² Shvoy Lajos szé-

A püspökök álláspontja

¹³EPL 4167/1944.

(8939/1944. alapszám)

Shvoy levele Serédinek,

Székesfehérvár,

1944. június 1.

¹⁴EPL 4682/1944.

(8939/1944. alapszám)

Mindszenty levele

Serédinek, Veszprém,

1944. június 13.

¹⁵Közli Gergely Jenő:

i. m. 596.

¹⁶Mikes itt elsősorban

XI. Piusz *Mit brennender*

Sorge kezdetű

enciklikájára (1937)

utalhatott.

¹⁷EPL 4167/1944.

(8939/1944. alapszám)

Mikes levele Serédinek,

Szombathely,

1944. június 4.

Apor Vilmos levele a

hercegprímásnak

¹⁸EPL 3114/1944.

(8939/1944. alapszám)

Hamvas levele Serédinek,

Szeged, 1944. április 22.

¹⁹EPL 2902/1944.

(8939/1944. alapszám)

Serédi levele Hamvasnak,

Esztergom, 1944. május 2.

kesfehérvári püspök örült Serédi köriratának, mert szerinte érezni lehetett, hogy a közvélemény és a katolikus hívek semmit sem tudnak a hercegprímás tárgyalásairól. Kijelentette, hogy a közvélemény tájékoztatlansága nagy fegyver az egyház ellenségei kezében. Ezért javasolta, hogy Serédi hívja össze a püspököket tanácskozásra, és a püspöki kar nyilatkozatban közölje elvi álláspontját a kormánnyal, mert az szerinte megnyugtatóna a közvéleményt.¹³ Mindszenty József, az új veszprémi püspök azt javasolta, hogy Svájcban valamelyik hírügynökségen keresztül tudassák a világgal a megtett lépéseket.¹⁴ Mikes János címzetes érsek, volt szombathelyi püspök már április 6-án javasolta egy püspökkari körlevél kiadását.¹⁵ Serédi köriratát olvasva azt írta a hercegprímásnak, hogy az új, nagynémet rendbe illeszkedni kívánó kormánnyal nem lehet vitatkozni. Kijelentette, érti, hogy Serédi kerüli a nyílt kultúrharcot, ám hogy ez meddig lehetséges, az a háború időtartamától függ. A Szent-szék sem szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat Németországgal, de a pápák nyilvánosan, az egész világ előtt tiltakoztak.¹⁶ „Azt hiszem, Eminenciád és a magyar püspöki kar tiltakozása is úgy itthon, mint a külföld előtt ismertté kell, hogy váljék, másképp túl nagy ódium marad rajtunk, aminek hangját már lehet is hallani!” — vélekedett Mikes, utalva a püspökök történelmi felelősségére.¹⁷ Hamvas Endre csanádi püspök már április végén írt levelében számba vette a lehetőségeket, hogy mit lehetne tenni a konvertiták érdekében, és megállapította, hogy sajtó útján nem lehet leszögezni a püspökök álláspontját a cenzúra miatt, a Felsőház nem ülésezik, külföldön viszont a főpapok körleveleket adtak ki. Utalt arra, hogy Szlovákiában már 1942-ben körlevélben tiltakoztak a zsidókat sújtó intézkedések ellen. Mindezek alapján a konvertiták melletti nyilatkozat kiadását javasolta.¹⁸ Serédi azonban más utat választott: „Az a nézetem, hogy míg csendes, békés beavatkozással remélhetünk elérni valamit, addig ne szálljunk a külső nyilvánosság előtt is síkra, s ne tegyük nehezebbé a problémák megoldását.”¹⁹

Apor Vilmos győri püspök, aki 1943-tól a katolikus konvertiták védelmére alakult Magyar Szent Kereszt Egyesület egyházi védnöke volt, és 1944 pünkösd-i szentbeszédében, majd a kormányservekhez írt leveleiben tiltakozott a győri gettó felállítása ellen, kitartóan szorgalmazta püspökkari körlevél kiadását. Amikor megkapta a hercegprímás köriratát, azt írta neki, fájdalommal tölti el, hogy lemondott a közös pásztorlevél kiadásáról, mert ezt a kormány gyöngeségként fogja értékelni és bátorításnak veszi, hogy „a megkezdett veszedelmes úton továbbmenjen”. A hívek nem szerezhetnek tudomást a püspökök elvi állásfoglalásáról és gyakorlati lépéseiről, „s így mi vagyunk felelősek azért is, hogy sokan több-kevesebb jóhiszeműséggel vesznek részt kegyetlen és igazságtalan rendelkezések végrehajtásában, és helyesnek elítélendő tanokat” — figyelmeztetett Apor. Kijelentette, tudja, hogy a nyilvánosság elé lépés következményekkel járhat, hírlapi viták, a papok elleni rágalomhadjárat, anyagi megszorítások, jogfosztások, esetleg bebörtönzések és kínzások is várhatók. „Meggyőződésemm azonban, hogy ezt a kockázatot is vállalnunk kell, és végső eredményben híve-

²⁰EPL 4167/1944.
(8939/1944. alapszám)
Apor levele Serédinek,
Győr, 1944. május 27.

A hercegprímást bíráló hangok

²¹EPL 4167/1944.
(8939/1944. alapszám)
Török Sándor levele
Serédinek, Budapest,
1944. május 28.

²²Uo. Török levele
Serédinek, Budapest,
1944. június 5.

²³EPL 4787/1944.
(8939/1944. alapszám)
Török levele Serédinek,
Budapest, 1944. június 15.

²⁴EPL Serédi mlt. S12
doboz, névtelen,
keltezetlen levél.

Angelo Rotta nuncius álláspontja

²⁵EPL 5405/1944.
(8939/1944. alapszám)
Witz Béla levele
Serédinek, Budapest,
1944. július 10.

ink hite megerősödve, egyházunk tekintélye megszilárdulva kerül ki ebből a harcból.”²⁰ Apor néhány hónappal később, 1945 tavaszán, amikor szovjet katonákkal szemben nőket védelmezve életét áldozta, tetével bizonyította, hogy vállalta azt a kockázatot, amiről írt.

Nemcsak a püspöki karon belül tértek el az álláspontok, hanem mások is kritikával illették Serédi magatartását. Török Sándor író, a Magyarországi Zsidók Szövetsége Ideiglenes Intézőbizottságában a keresztények képviselőjére kinevezett tag, aki református volt, május 28-án írt bemutatkozó levelében kijelentette, hogy az egyház az egyetlen menedék a konvertita zsidók számára.²¹ Török június 2-án találkozott a hercegprímással. Ezután levélben megköszönte, hogy fogadta, és kijelentette, „bizonyosságot kapott”, hogy Serédi segíteni akar. Ugyanakkor megjegyezte, kétsége van afelől, hogy a segítség módja célravezető-e, nem „túl hűvös, langyos, puha-e”. Kijelentette, a gonosz hősi magatartásával szemben csak hősi magatartás segít. „Valamelyes eredményt elérni csak a megfelelő kockázat vállalásával lehet” — érvelt Török.²² Két héttel később, amikor már a zsidóság deportálása a végéhez közeledett, kemény kritikát fogalmazott meg: „Az egyház eddig — lényegében — alig tett valamit végső veszedelembé jutott övéinek százezreiért, és ennek megfelelően — lényegében — nem is ért el semmit. Ha sokat tett volna, valamit elért volna. Most már úgy lehet, mindegy. Késő.”²³ Egy névtelen levél ugyanerről így írt: „Gyávák vagytok, félték nem Istentől, csak a rendeletektől, de ezért egyszer jaj lesz nektek, mert ez szégyen az egyházra, és átkozott lesz Magyarország, mert ez sehol nem történik meg, hogy deportáljanak keresztényeket, csak ezen a keresztény Magyarországon történik meg.”²⁴ Ez a levél mutatja a kétségbeesést és a haragot, amit sok ember érezhetett. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a hercegprímás nagyon nagy jelentőségű döntést hozott, amikor Witz Béla budapesti érseki helynök kérelmére engedélyezte, hogy a tömegesen megtérni szándékozó — mert ettől oltalmat remélő — zsidók esetében eltekintsenek a konvertiták számára előírt három hónapos várakozási időtől.²⁵ Félretette az előírásokat a segítség érdekében.

Angelo Rotta budapesti apostoli nuncius szintén nem volt megelégedve a hercegprímás által tett lépésekkel. Április 28-án kelt jelentésében úgy értékelte a helyzetet, hogy a megkeresztelkedett zsidók elhagyatottnak érzik magukat, és energikus fellépést várnának az egyházi hatóságoktól. A prímás kétségtelenül foglalkozik a kérdéssel, és levelet írt a miniszterelnöknek, valamint tárgyalt vele, de Serédi nem lakik Budapesten, és nincsenek vigasztaló szavai a rendeletek által sújtott emberekhez. A többi püspök általában a prímás kezdeményezésére vár a mindenkit érintő kérdésekben. A nuncius szerint lényegében úgy tűnt, hogy az egyházi hatóságok nem foglalkoznak elég nagy energiával ezzel a kérdéssel, még ha ez a látszat nem is felel meg a valóságnak. Egy gyors és közvetlen akció a rendeletek közzététele előtt biztosan nem lett volna hatástalan. A nuncius ugyanakkor arról is beszámolt, hogy tud arról, Serédi a miniszterelnökhöz intézett levelében újra visszatért a problémára és követeléseket fogalmazott meg. Rotta

²⁶*Actes et documents du Saint Siège relatifs à la seconde guerre mondiale.* Vol. 10. (Éd. Pierre Blet et alii.) Libreria Editrice Vaticana, 1980, 247–249. Rotta jelentése, Budapest, 1944. április 28.

²⁷Uo. 289. Rotta távirata Maglione bíborosnak, Budapest, 1944. május 24.

²⁸Uo. 297. Tardini államtitkár-helyettes levele Rottának, Vatikán, 1944. május 29.

²⁹Pierre Blet: *XII. Piusz és a második világháború a Vatikán archívumai alapján.* (Ford. Rezsőfi Judit.) Új Ember, Budapest, 2004, 217–220.

Serédi további lépései

³⁰EPL 4167/1944. (8939/1944. alapszám) Serédi kézírásos feljegyzése Rotta neki írt, 1944. május 26-i levelének külzetén.

Az „Auschwitz-i jegyzőkönyv”

³¹Pkari jkv. 2. köt. 442–443.; Interjú Zakar Andrással. In Szenes Sándor: *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok.* 2. bőv. kiad., Budapest, 1994, 145–147.

³²EPL 8028/1944. (8939/1944. alapszám)

remélte, hogy a nunciatúra és a primás együttes fellépéséből némi előny származhat a megkeresztelt zsidók számára, másoknak pedig tiszteltetben fogják tartani az emberi jogait.²⁶ Egy hónappal később azt táviratozta a Vatikánba, hogy eddig a püspöki kar — általános csodálkozásra — nem lépett fel, valószínűleg azért, mert félnek az egyházi intézmények elleni támadástól.²⁷ A bíboros államtitkár úgy vélte, hogy mivel Rotta jelentései szerint a magyar püspöki kar tétlen és ezen megütköznek a zsidó származású hívek, a nunciusnak finoman buzdítani kellene a fellépésre a püspököket.²⁸ Rotta kétségtelenül aktívabb volt a konvertita zsidók védelmében, mint a magyar főpapok, hiszen már március 24-én személyesen tiltakozott a tervezett rendelkezések ellen a miniszterelnöknél, majd ezt többször megismételte, és május 15-én jegyzéket is intézett a miniszterelnökhöz és a külügyminiszterhez. Június 5-i újabb jegyzékében pedig a deportálások ellen emelte fel szavát.²⁹ Rotta nuncius, utasításának megfelelően, határozottabb fellépésre sarkallta Serédit. A hercegprimás június 8-án a nunciussal ebédelt, aki vel össze is vitatkoztak azon, hogy mit kellene tenni az adott helyzetben, ami mutatja azoknak a napoknak a feszült hangulatát.³⁰

A püspöki karhoz intézett május 17-i körirat után eltelt két hónap során, amikor Magyarországon végrehajtották a zsidóság deportálását, Serédi tovább tiltakozott a zsidóságot sújtó intézkedések ellen. Június 2-án Antal István miniszterrel, 7-én Huszovszky Lajos miniszterelnökségi államtitkárral beszélt, 8-án Imrédy Béla, akkor tárca nélküli közgazdasági minisztert kereste fel. Június 10-én a Horthy kormányzó által összehívott megbeszélésen vett részt, amelyen rajta kívül jelen volt még báró Perényi Zsigmond, a Felsőház alelnöke, Töreký Géza, a Kúria elnöke és gróf Károlyi Gyula. Június 17-én a miniszterelnök az egész püspöki kart meghívta ebédre, de Serédi ezt visszautasította, mert kéréseire még választ sem kaptak. Ezek után május 21-én kapta meg Sztójay magánlevelét, amelyben Serédi május 10-i levelére válaszolt. A miniszterelnök a legfontosabb követelésre, a deportálások leállítására nem is reagált.³¹

Fontos kérdés, hogy a hercegprimásnak pontosan milyen ismere-
tei voltak a zsidóság deportálásáról, tudta-e, hogy halál vár rájuk. Az úgynevezett Auschwitz-i jegyzőkönyv megtalálható a primás iratai között.³² 1944. április 7-én két szlovák zsidó megszökött az Auschwitz-Birkenau-i koncentrációs táborból, és április 21-én Zsolnára érkezve az ottani zsidó tanács tagjainak beszámoltak a táborról, akik ezt jegyzőkönyvbe foglalták. A két szökevény innen Pozsonyba ment át, ahol szintén leírták az általuk adott beszámolót. Május 27-én két újabb fogoly szökött meg Auschwitzból, és Pozsonyban az ő beszámolójukat is jegyzőkönyvbe foglalták. A Magyar Függetlenségi Mozgalom megszerzett egy példányt az először felvett jegyzőkönyvből, és a magyarra fordítás után eljuttatta a magyar egyházi vezetőkhez, valamint a kormányzóhoz és feleségéhez.³³ Zakar András, a hercegprimás személyi titkára úgy emlékezett, hogy az Auschwitz-i jegyzőkönyvet május végén hozta el Esty Miklós Serédinek, aki azt Zakarnak is odaadta,

³³Török Bálint:
*A Magyar Függetlenségi
Mozgalom zsidómentő
tevékenysége. Az
Auschwitzi jegyzőkönyv.
2. rész. Magyar Szemle,
2003/3–4. 93–97.*

³⁴Interjú Zakar Andrással,
i. m. 138–139.

**Serédi elzárkózása a
protestáns egyházakkal
közös fellépéstől**

³⁵Mészáros István: i. m. 53.

³⁶Pierre Blet: i. m. 186–191.

³⁷EPL 5405/1944.
(8939/1944. alapszám)
Ravasz levele Serédiinek,
Budapest, 1944. június 15.

**A püspökkari körlevél
születésének
körülményei**

hogy olvassa el.³⁴ Esty Miklós azonban csak július 6-án említi feljegyzéseiben, hogy jelentések érkeztek az auschwitz-i tábor borzalmairól.³⁵ Mindesetre ennek értékelésénél figyelembe kell venni, hogy a Szentszékhez is már korábban számos információ érkezett a zsidóság megsemmisítéséről, azonban ezeket nem tudták megerősíteni. Az Auschwitz-i jegyzőkönyvet 1944. május 22-én küldte el a szlovákiai nunciatúrai ügyvivő a Vatikánba.³⁶

Közben a protestáns egyházak képviselői 1944 áprilisától kérték a hercegprímást, hogy közösen lépjenek fel a zsidók érdekében. Ez elől Serédi elzárkózott, ami a protestánsokkal való együttműködést más téren is elutasító, korábbi elvi álláspontját ismerve nem meglepő. Ravasz László június 15-i levelében újból javasolta a hercegprímásnak, hogy a keresztény egyházak nyilvánosan tiltakozzanak a zsidókérdés megoldásának embertelen módja ellen. Mielőtt azonban a nyilvánosság elé lépnének, Ravasz szükségesnek tartotta még egyszer figyelmeztetni a kormányt. A tiltakozás tervét a református püspök elküldte Serédiinek, aki válaszul saját, a püspöki kar tagjaihoz intézett köriratát juttatta el hozzá. Az evangélikus és a református egyház közös levelét június 21-én adták át a miniszterelnöknek, mivel azonban ennek nem lett foganatja, 1944. június utolsó vasárnapján közös üzenetet intéztek a protestáns hívekhez.³⁷

A keresztény egyházak közös akciójába tehát nem akart bekapcsolódni a hercegprímás. Ugyanakkor június folyamán Rotta nuncius, Apor, Hamvas és más püspökök egyre erőteljesebben szorgalmazták, hogy a püspöki kar ünnepélyes pásztorlevélben tiltakozzon a zsidóság üldözése ellen. Serédi végül ebbe beleegyezett, elkészített egy tervezetet, és azt elküldte egyeztetés céljából a kalocsai és egri érseknek, valamint a székesfehérvári, győri és csanádi püspöknek. Czapik Gyula egri érsekkel és Apor Vilmos győri püspökkel szóban is tárgyalt. Komolyabb változtatásokat Czapik javasolt, mégpedig abban az irányban, hogy a körlevél megfogalmazásának élét tompítsák, és csökkentsék a hatalommal való konfliktus lehetőségét. Így például szerinte csak általánosságban szabad említeni a zsidók által elszenvedett jogfosztásokat, és be kell mutatni, hogy a zsidóság nemcsak szenvedő alany, hanem közülük sokan vétkeztek is a magyar kereszténység ellen. Ellenezte annak „ennyire nyílt kimondását”, hogy a nyilvánosság előtt is kifogásolja a püspöki kar a kormány intézkedéseit. Már kész volt a körlevél, amikor június 27-én Rotta nuncius levélben közölte, hogy XII. Piusz pápa — aki június 25-én tiltakozó táviratot küldött Horthynak, kérve a zsidóság üldözésének megszüntetését — utasította, hogy követelje a magyar püspöki kartól a nyilvános és erélyes tiltakozást a keresztény elvek védelmében, a rasszista rendeletek által sújtottak, különösen a megkeresztelték érdekében. A nuncius arra hivatkozott, hogy a püspöki kart engedékenynek tartják, és sokan csodálkoznak magatartásán, ez pedig veszélyezteti a magyar egyház becsületét és jövőjét. Rotta levelét a nunciatúra munkatársa vitte el Serédihez, akivel a hercegprímás közölte, hogy nem kell a püspöki kart kötelessége teljesítésére figyel-

³⁸Pkari jkv. 2. köt. 443–444.; Gergely Jenő: i. m. 584–586.; EPL Serédi mlt. S12A doboz, Rotta levele Serédinek, Budapest, 1944. június 27.; Pierre Blet: i. m. 221–222.

A körlevél tartalma

³⁹Pkari jkv. 2. köt. 440.

⁴⁰Uo. 440–441.

meztetni, de fejfel nem mehetnek a falnak. Ezért először tárgyaltak a kormánnyal, viszont már a nuncius levelének kézhez vétele előtt elhatározták körlevél kiadását.³⁸

A június 29-ére keltezett körlevelet a püspöki kar nevében Serédi írta alá. A pásztorlevél bevezetője hangsúlyozta, hogy a katolikus püspökök az isteni vagy a természeti törvények sérelme esetén sokszor fel-emelték szavukat, és származásra, nemzetiségre, vallásra vagy társadalmi helyzetre való tekintet nélkül védelmükbe vették azokat, akiket egyéni büntetés elkövetése nélkül büntettek. A magyar főpapok védték a szegényeket, ártatlanul szenvedőket vagy üldözötteket, felkarolták a szegényügyet, közreműködtek abban, hogy a szociális és gazdasági kérdéseket a törvényhozás útján megoldják. Ha pedig bárkinek vesztületett jogait az egyes emberek, a közületek vagy az állam képviselői igazságtalanul csorbítják vagy elveszik, a magyar püspökök kötelességszerűen felemelik tiltakozó szavukat. A hosszú elméleti és történelmi bevezető után a körlevél rátért a konkrét kérdésekre, először is elítélve a hadviselés és a bombázás embertelen módját. Ez után következett a valódi téma: „kimondhatatlan szomorúsággal látjuk, hogy a keresztény Magyarországon is egymás után olyan intézkedések tettek, amelyek Isten törvényeivel ellenkeznek. Előttetek, Kedves Híveink, nem kell részletesen felsorolnunk azokat a rendelkezéseket, amelyeket végrehajtásuk módjával együtt magatok is jól ismertek, és amelyek magyar polgártársaink egy részének, köztük még azoknak is, akik velünk együtt ugyanazt a szent hitet vallják, pusztán származásuk miatt csorbítják vagy el is veszik velük született jogait. És mindezt anélkül, hogy egyéni bűnösségüket megállapítanák és ennek alapján bírói ítéletet hoznának. Mindezt csak akkor értenétek meg igazán, ha Veletek is ugyanilyen jogfosztások történnének!” — hívta fel a figyelmet a körlevél,³⁹ majd szabadkozni kezdett, hogy a püspököktől távol áll a pártpolitika, a csoportos vagy egyéni érdekek. „Mi nem vonjuk kétségbe, hogy a magyar gazdasági, társadalmi és erkölcsi életre a zsidóság egy része bűnösen bomlasztó befolyást gyakorolt. Az is tény, hogy a többiek e tekintetben hitsorsosaik ellen nem léptek fel. Nem vonjuk kétségbe, hogy a zsidókérdést törvényes és igazságos módon rendezni kell. (...) Azonban, mivel erkölcsi és főpásztori kötelességünket mulasztanánk el, ha gondosan nem őrködnénk, hogy az igazságosság csorbát ne szenvedjen, magyar polgártársainkon és katolikus híveinken pedig pusztá származásuk miatt sérelem ne essék: azért hónapok óta szóbeli és írásbeli tárgyalások útján iparkodtunk általában az igazságosságot, különösen pedig a közelmúltban kiadott sérelmes rendelkezésektől sújtott polgártársainkat és híveinket védelmünkbe venni; maguknak a sérelmes rendeleteknek pedig módosítását, illetve hatálytalanítását kértük. Azonban, bár itt-ott némi enyhítést sikerült el-érnünk (...) mégis mély fájdalommal és súlyos aggodalommal tölt el bennünket, hogy tárgyalásaink során éppen azt nem sikerült elérnünk, amit pedig legjobban szerettünk volna, hogy végleg megszűnjenek az igazságtalan jogcsorbítások és jogfosztások, kivált az elhurcolások.”⁴⁰ Ennek ellenére bíztak a kormányzatban és vártak. „Most azonban (...)

minden felelősséget ünnepélyesen elhárítunk magunktól. És mikor az isteni törvények védelmében Tielőttetek, Kedves Híveink, közösen fel-emeljük tiltakozó szavunkat: ebben a formában is kérjük az illetékes hatóságokat, hogy Isten és a történelem előtti felelőségük tudatában a sérelmes rendeleteket minél sürgősebben orvosolják. Ezek a rendeletek ugyanis a nemzet létéért folytatott küzdelem idején nemcsak jogbizonytalanságot okoznak, hanem megbontják a nemzet egységét is, és ellenünk fordítják a keresztény világ közvéleményét, főképpen pedig ellenünk fordítják az Istent! Mint mindig, most is elsősorban az Istenbe vethetjük bizodalmunkat, és azért kérünk Benneteket, Kedves Híveink, hogy Velünk együtt Ti is imádkozzatok és dolgozzatok az igazságosság, a keresztény szeretet diadaláért. Vigyázzatok, hogy a kifogásolt cselekedetek helyeslésével vagy előmozdításával Magatokra ne vonjátok a szörnyű felelősséget Isten és az emberek előtt. Ne feledjétek, hogy igazságtalansággal a haza igazi javát szolgálni nem lehet.”⁴¹

A körlevél két szempontból is fordulópontot jelentett. Egyrészt a katolikus főpapok együtt, a nyilvánosságot elé lépve tiltakoztak, másrészt ez a tiltakozás már nemcsak a kikeresztelkedett zsidókra korlátozódott, hanem minden jogfosztott állampolgár érdekében történt. Ugyanakkor megemlítték benne a zsidóság elleni vádak is, ami tompította a szöveg élet, és mire a körlevél eljuthatott volna a hívekhez, a zsidóság deportálása nagyrészt már befejeződött.

⁴¹Uo. 441.

A körlevél sorsa

A körlevelet július első napjaiban a cenzúrától mentesen kinyomtatták Esztergomban. A nyomda által az ügyészségnek elküldött kötelező példányok révén, valamint az esztergomi postamester feljelentése nyomán a hatóságok tudomást szereztek a körlevél tartalmáról és az esztergomi városi postán július 6-án reggel lefoglalták az esztergomi főegyházmegye papsága részére feladott példányokat. A többi egyházmegyének szánt csomagokat azonban nem vették észre, így azok meg is érkeztek a címzetekhez és több helyen, például az egri egyházmegyében fel is olvasták a körlevelet. Még július 6-án Antal István igazságügy-miniszter felkereste a hercegprímást. Serédi tiltakozott a körlevelek postai továbbításának megakadályozása miatt, majd kifejtette, hogy a miniszterelnök késlekedése és elfogadhatatlan levele után a püspöki kar kénytelen volt a híveket tájékoztatni, és nyilvánosan szót emelni a diszkriminatív rendeletek, valamint a deportálások ellen. A miniszter erre azt válaszolta, hogy a püspökök lépésének súlyos bel- és külpolitikai következményei lehetnek. Serédi szerint azonban azokat nem okozták, és az adott helyzetben tovább nem hallgathattak. Antal azt kérte, hogy a körlevelet ne olvassák fel a templomokban. A hercegprímásnak azok voltak a feltételei, hogy a miniszterelnök hivatalos levélben jelentse ki, orvosolja a jogfosztásokat, a rendeletek hatálya alól mentesíti a zsidó származású keresztényeket, megszünteti a deportálásokat és mindent megtesz a deportáltak visszahozására; továbbá a püspöki kar a kormánnyal folytatott tárgyalásairól értesítheti a híveket. Ha ezeknek a követeléseknek nem tesznek eleget, a körlevelet felolvastatják. Antal a miniszterelnök nevében „megnyugtató ígéretet tett”, a hívek tájékoztatásával kapcsolatban pedig Sztójay személyes

tárgyalását helyezte kilátásba. Serédi ezzel megelégedett, és táviratot küldött az ordináriusokhoz és egyházmegyéje papjaihoz, amely szerint a körlevél a papság tájékoztatására szolgál és a templomban nem kell felolvasni. Július 8-án a hercegprímás kispapjai házában tárgyalást folytatott a miniszterelnökkel és a kíséretében megjelent Imrédy Béla, Kunder Antal és Antal István miniszterekkel. A püspöki kar részéről jelen volt még Czapik Gyula egri érsek, Apor Vilmos győri püspök és Drahos János esztergomi érseki helynök. Sztójay átnyújtotta július 7-re keltezett levelét, amelyben beszámolt a kormány intézkedéseiről: a keresztény vallású zsidók számára érdekvédelmi szervezetet alakítottak, vizsgálatot rendeltek el, hogy valóban történtek-e kegyetlenkedések a zsidók deportálása során, felfüggesztették a budapesti zsidóság deportálását, ígéretet tettek, hogy ha mégis megtörténik a zsidók elszállítása, akkor a keresztényeket mentesítik az intézkedés alól, végül megígérték, hogy a keresztény vallásfelekezetek lelkészei hozzátartozóinak nem kell megkülönböztető jelzést viselniük. A tárgyalás egész délután elhúzódott, és a kormány elérte célját. Ígéretük fejében és a kormány lemondásával való fenyegetőzése hatására a püspökök lemondtak a nyilvános tiltakozásról. A miniszterelnök kérésére a hercegprímás rádióközleményben is megismételte, amit táviratban már közölt, hogy a körlevelet nem kell felolvasni. Ugyanakkor Serédi rövid körlevelet adott ki, amelyet a templomokban ismertettek a hívekkel. Ebben az állt, hogy a püspöki kar a zsidókra, különösen a kikeresztelkedettek vonatkozó rendelkezésekkel kapcsolatban ismételten a kormányhoz fordult, és tárgyalásait továbbra is folytatja. Július 9-én Antal István miniszter Leányfalun Ravasz Lászlóval tárgyalt, és elérte, hogy a protestáns vezetők is lemondtak a nyilvános tiltakozásról. A katolikus püspöki kar fellépése nem maradt eredménytelen. Más tiltakozások, például XII. Piusz pápa távirata mellett hozzájárult ahhoz, hogy a budapesti zsidóság nagy része ekkor megmenekült a deportálástól.⁴²

⁴²Pkari jkv. 2. köt. 444–447.; Mészáros István: 54–57.; Gergely Jenő: i. m. 586–587.

Nyilvánosság vagy háttértárgyalások

A kulcskérdés az volt, hogy a nyilvánosság elé lépve, vagy inkább háttértárgyalások útján lehet-e eredményt elérni az üldözöttek érdekében. A püspöki kar ezzel kapcsolatban megosztott volt. Többen a magyar katolikus egyház által hosszú időn át követett, bevált gyakorlatot, a hagyományos utat, a kormánnyal való háttéregyeztetést tartották megoldásnak, hiszen az korábban működött. Mások a lekipásztori szempontokra hívták fel a figyelmet, hogy a híveknek útmutatásra van szükségük az adott helyzetben. Rámutattak arra is, hogy a közvéleményt is tájékoztatni kell, elhárítva a felelősséget. Ellentmondó külföldi példák álltak a püspökök előtt: 1942-ben a holland főpapok tiltakozását a németek megtorló akciója követte. Ugyanakkor Közép-Európában más volt a helyzet: a szlovák főpapok 1942–43-ban kiadott két pásztorlevelét, amelyekben a zsidóságot sújtó intézkedések ellen emelték fel szavukat, nem követte megtorlás. Közben sürgetett az idő. Mire megszületett az elhatározás a nyilvánosság elé lépésre, a püspökkari körlevél kiadására, a vidéki zsidóság deportálása már szinte befejeződött. A körlevél azonban, bár csak kevés helyen olvasták fel, a budapesti zsidóság helyzetén közvetve segíteni tudott.

Angelo Rotta apostoli nuncius és hazánk

BEKE MARGIT

A szerző levéltáros, történész, az MTA doktora.

Angelo Rotta apostoli nuncius a második világháború után megélte, hogy el kellett hagynia Magyarországot, ahol békében és háborúban egyaránt részese volt történelmünknek. Mindenki ismerte az újságokból, a filmhíradókból, és a hívek személyes találkozó-sokból is.

Amikor Barcza György vatikáni követ Rómában találkozott vele, a következőket írta róla: „Meglehetősen egyszerű ember benyomását keltette, kinek látóköre nem terjed túl azon a határon, melyet sok vatikáni személyiségnél tapasztalhattam. Megjelenése és fellépése egy falusi plébánoséra emlékeztetnek, olaszul beszél, a franciát elég jól bírja, és igen örül Budapestre menetelének. Ott otthon fogja magát érezni, mert olyan országba kerül, ahol a katolikus egyház hívei fogják körülvenni.”¹

¹Magyar Nemzeti Levéltár
(= MNL) OL K 105.
Vatikán. S. 7. Szentszék.
1–4. 43. cs.

Életútja magyarországi nunciusi kinevezéséig

²Magyar Katolikus
Almanach, 1930–1931.
(Szerk. Gerevich Tibor –
Leopold Antal –
Zsembery István.)
Országos Katolikus
Szövetség, Budapest,
1931. (= MKA)

Ki volt ez a „falusi plébános”, aki világítófáklyaként működött hazánkban 15 éven keresztül? Milánó város szülötte, aki 1872. augusztus 12-én látta meg a napvilágot, ahol iskoláit is végezte, és eleget téve az Úr hívásának, papi pályára lépett.² Rómában filozófiát és teológiát hallgatott, és 1895. február 10-i pappá szentelése után — tehetségét felismerve — tanárnak nevezték ki Mantuába, majd Milánóba. Szépen ívelő pályájának következő állomása az Örök Város lett, ahol 1904-től a lombard kollégium rektora, egyúttal az Index Kongregáció tagja, vatikáni kanonok és a San Giuseppe kollégium rektora volt. Diplomáciai pályafutása igen hamar, 1922-ben kezdődött. XI. Piusz pápa október 12-én thébai c. érseki címmel tüntette ki és november 1-jén Gasparri bíboros szentelte püspökké. Így indult el internunciusi megbízatással Közép-Amerikába (Costa Rica, Honduras, Nicaragua, Panama, San Salvador). Itt jó két évet töltött el, ahonnan 1925. július 6-tól apostoli delegátusi megbízatással Konstantinápolyba távozott. Nehéz öt éve lehetett Keletnek eme pompázatos, jórészt muzulmán világában, amint erre később hivatkozott is. 1930-ban kapta meg Budapestre szóló nunciusi kinevezését.

³MNL OL K 105. Vatikán.
S. 7. 1930. 43. cs.

⁴Prímási Levéltár (= PL)
Serédi Jusztinián.
Egyházkormányzati
iratok. Cat. A. 1691/1930.

Hogyan került Magyarországra Angelo Rotta? Eugenio Pacelli berlini nuncius 1930-ban lett államtitkár a Vatikánban, és az ő helyére Cesare Orsenigo budapesti nuncius ment.³ Így esett a választás Angelo Rottára. Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímással Pacelli levélben közölte az új nuncius kinevezését.⁴

Nagy örömmre szolgált, amikor a szentszéki iratok között megtaláltam Barcza György imént idézett levelét. Többek között megemlíti még benne, hogyan látja Rotta a helyzetünket: „Szerinte a katolikus egyház helyzete Magyarországon a kormány és annak minden tényezője által messzemenő anyagi és erkölcsi támogatásban részesül, bizonyára a kormánynak is sok mindent megad a Vatikán.” Ekkor még nem láthatta Rotta azokat a nehézségeket, a gondokat kereszteteket, amelyeket a második világháború hoz a magyar nemzetnek. Amikor a nuncius XI. Piusz pápánál járt, örömét fejezte ki a könyvtár miatt, amelyet aranymiséje alkalmából a kormánytól kapott és ezután a vatikáni könyvtárat fogja gyarapítani.⁵

⁵MNL OL K 105. Vatikán.
S. 7. 1–4. 1930. 43. cs.

Budapestre érkezése

Rotta a húsvéti ünnepeket még szülővárosában, Milánóban töltötte, hogy azután elfoglalja új állomáshelyét Budapesten, 1930. május 8-án. Meghódította a magyarok szívét, „sztárként” szerepelt, talán éppen szerény megjelenése és fellépése vonzotta magához az embereket.

⁶MKA 656.

Május 13-án bemutatta megbízólevelét a kormányzónál.⁶ Tevékenysége igen sokrétű volt. Sokat foglalkozott a magyar nemzettel határainkon innen és túl, egyházi liturgikus eseményekkel, a félig-meddig egyházi és világi funkciókkal és az üldözöttekkel. Magyarországon beleszóppent a Szent Imre-évbe, amely azután átívelte az egész 1930-as esztendőt. Szinte az első nagyszabású megmozdulás a Szent István Bazilikába vezette. Ugyanis május 29-én az Országos Katolikus Szövetség rendezésében a bazilikából több mint tízezer főnyi zarándokszereg vonult a Margitszigetre, és a romoknál felállított tábori oltárnál Rotta celebrálta az ünnepélyes szentmisét.

Sokrétű tevékenysége

Impozáns rendezvények díszvendége vagy celebránsa volt a nuncius. Megtaláljuk az Úrnap körmeneteken, amelyeket a várban rendeztek, valamint a júniusi Jézus Szíve tiszteletére rendezett körmeneteken, s több alkalommal együtt találjuk Serédi Jusztinián bíborossal. Így például a hitoktatók háromnapos Szent Imre jubileuma alkalmával rendezett kongresszust Serédi nyitotta meg, Rotta pedig latin nyelvű szentbeszédet tartott. Ott találjuk a Magyar Tudományos Akadémia patinás épületében, ahol a nemzetközi katolikus pedagógiai konferencia elnökségi tagja. Szívesen volt jelen a szerzetesek ünnepélyein. Így 1930. október 5-én a domonkosok pesti házában a rend hétszáz éves jubileumán ünnepi misét celebrált. Felavatta a Notre Dame de Sion apácák Sas-hegyi új zárdáját és leányinternátusát. Elhívták Szegedre is, hogy a Fogadalmi templom felszentelésekor szentmisét mutasson be.

⁷Angelo Rotta beszéde.
Elmondotta latin nyelven,
Salgótarjánban a ferences
plébániatemplom
munkások emelte új
oltárának felszentelése
alkalmával 1940. június
29-én este tartott
munkásünnepélyen.
Salgótarján, 1940.

Szeretettel karolta fel a társadalom peremére szorult embereket. 1930. november 5-én például az angyalföldi hajléktalanok menhelyén szeretet-lakomát adott 340 személy részére, Szent Imre névnapján. Salgótarjánban a ferences plébániatemplomban a munkások által emelt új oltár felszentelését végezte 1940. június 29-én.⁷ A magyarra lefordított beszédében arra hivatkozik, hogy a munkások iránti nagyrabecsülésének akar kifejezést adni, azok iránt,

⁸A nuncius második világháború előtti magyarországi tevékenységéről részletesebben lásd

Beke Margit: *Angelo Rotta apostoli nuncius (1930–1945)*.

Hazai források alapján.

In: *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv, 1994.*

1. kötet (Szerk. Bertényi Iván és Dóka Klára.)

Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Alapítvány, Budapest, 1994, 165–174.

⁹Nemzeti Újság, 1939. május 18.

¹⁰*Lengyel menekültek Magyarországon a háború alatt.* Athenaeum, Budapest, 1946, 75.

¹¹Vö. uo. 11.

A zsidóüldözések időszaka

¹²PL Mindszenty József. Egyházkormányzati iratok. 791/1946. II. 7.

¹³Lévai Jenő: *Fekete könyv. A magyar zsidóság szenvedéséről.* Officina, Budapest, 1946; *Szürke könyv. Magyar zsidók megmentéséről.* Officina, Budapest, 1946 (= SzK); *Fehér könyv. Külföldi akciók magyar zsidók mentésére.* Officina, Budapest, 1946 (= FehK).

¹⁴SzK 11–57.

¹⁵SzK 11.

„akik a katolikus hit fáklyája fényénél emberi és keresztény méltóságuk tudatában” élnek és dolgoznak.⁸

*

1939-ben már rossz sejtelmek gyötörték Angelo Rottát. A 28. Országos Katolikus Nagygyűlésen ezeket mondta: „Napjainkban, amidőn az eget annyi sötét felhő borítja, amidőn minden népet a félelem, az aggodalom, a bizonytalan jövő kínos érzete fog el”,⁹ aggodott, és ezek az érzések beteljesültek.

A második világháború alatt lengyel menekültek jöttek Magyarországra, és szíves fogadtatásban részesültek. Ugyanakkor a semleges külképviseletek, az apostoli nunciatura, a svájci, török, svéd országok képviselői is készséggel álltak rendelkezésükre.¹⁰ A Szentszék utasítására Angelo Rotta többször meglátogatta a lengyel menekültek táborait, lakótelepeit. Csodálta a magyarok humánus bánásmódját. Egy alkalommal így szólt a lengyelekhez: „Egy eltiport nemzet földönfutóit és nyomorultjait jöttem meglátogatni és vigasztalni, s ehelyett teljes szabadságban élő, gondtalan, életvidám, egészséges telepeket láttam.”¹¹ Közös magyar–lengyel ünnepélyeken sokszor megjelent, sőt a náci uralom idején vállalta a kompromittáló lengyel iratok elrejtését, menlevelek kiadását is.

És elérkeztünk 1944-hez, amikor megsűrűsödött felettünk az idő. Túl vagyunk a Jugoszláviából 1934-ben kiutasított magyarok keseregésén, amikor még XI. Piusz meghagyásából 1000 pengőt, Angelo Rotta személyesen 2.000 pengőt juttatott el ezeknek a megsegítésére, Serédi Jusztinián bíboroson keresztül.¹² Túl a véres bánáti incidensten, a hideg napok 30–40.000-res áldozataival és a Don-kanyarban elpusztult 150.000 el nem sirathatott katona áldozataival.

Sok irodalmat lehet találni a zsidóüldözésekről. Lévai Jenő könyvei¹³ már 1946-ban napvilágot láttak, és azóta is jelennek meg újak. Különösen a *Szürke Könyv*¹⁴ foglalkozik sokat a Vatikán és a katolikus egyház mentési akcióival. E könyv megállapítja, hogy Szlovákiában, Romániában, Bulgáriában, Szerbiában és Horvátországban 1942–1943-ban a zsidó lakosság százazreit deportálták, míg nálunk a Kállay-kormány mindent megtett ennek megakadályozására, amint írja: „Tartozunk az igazságnak ezzel a megállapítással.”¹⁵ Václóban, 1944 májusáig nem folytak deportálások.

Lévai könyve teljes egészében a Prímási Levéltár anyagára támaszkodott a vatikáni mentőakcióval kapcsolatban. Vannak iratok, amelyekre sikerült fényt deríteni, de olyanok is, amelyeket nem sikerült feltalálnom. A *Szürke Könyv* hosszasan taglalja azokat a tiltakozásokat, amelyeket Angelo Rotta gyors egymásutánban tett személyesen, vagy titkára — Gennaro Verolino — által, illetve jegyzékek, levelek útján. A vatikáni mentésben két szakaszt különböztetünk meg: az első a diplomáciai, a második az egyéb tettek szakasza. A nyilas hatalomátvételig a diplomáciai út járható volt, és ennek eredményeként július 8-án felfüggesztették a deportálásokat. Sztójay

Diplomáciai lépések

Döme miniszterelnökhöz írt levelében így szól Rotta: „Az a nagy-rabecsülés, mellyel Excellenciád személye s elveinek és jóakarátának tisztasága iránt viseltetem, vitt arra, hogy így tegyek, ugyanakkor az én szeretetem és ragaszkodásom Magyarországhoz, melyet 15 évi budapesti tartózkodásom alatt megtanultam szeretni, s mint hazámat tekinteni.”¹⁶ És ez május 15-én történt. Április 27-én Jungerth-Amóthy követet kereste fel Rotta, és kifejezte a Szentatya fájalmát az embertelen rendelkezések fölött, amelyeknek tanúja volt. A megkeresztelkedett zsidókkal is faji megkülönböztetéssel bántak. A minisztérium szerint szó sincs deportálásokról, csak munkaszolgálatról, igaz, hogy Németországba viszik őket.

¹⁶SzK 15.

¹⁷Horthy Miklós:
Emlékirataim. Európa,
Budapest, 1990, 316.

A nuncius tájékoztatta a Szentszéket az itteni állapotokról, és a Szentatya június 25-én üzenettel fordult Horthy Miklóshoz. Tudjuk, Horthy Miklós *Emlékirataim* című könyvéből¹⁷ is, hogy a német megszálláskor Veessenmayer nagykövet, teljhatalmú megbízottnak a kezében volt az ország sorsa. Ezek után hiába írta XII. Piusz pápának: „mindent megteszek, ami hatalmamban áll”¹⁸ — ez már kevés volt.

¹⁸SzK 21.

A Szentatya, a nunciatura megmentési akciójába beleszövődik a katolikus püspöki kar — és a református is —, különösen Serédi Jusztinián ténykedése. Rotta sürgette Serédi bíborost a zsidók megmentése érdekében, mire Serédi azt válaszolta, nem kell őt figyelmeztetni kötelessége teljesítésére. A püspökkari körlevél kiadásáról a zsidók érdekében még májusban tárgyalt Angelo Rottával.¹⁹

¹⁹PL Serédi Jusztinián.
Magánlevéltár.
12/a. 5882/1944.

Május 10-én pedig Serédi írt Sztójay miniszterelnökhöz, hogy legalább a vallást és fajt különböztessék meg, de erre csak június 21-én érkezett válasz, amelyben közli, nem akarják kiirtásukat, nem is deportálják őket, hanem csak külföldi munkára viszik.²⁰ Igaz, hogy május 14-én még nem deportálták őket, de azután igen.²¹ Közben a református egyház elhatározta magát körlevél kiadására. Serédi azonban Sztójay válasza előtt nem szándékozott körlevelet kiadni, ezért csak május 17-én bocsátotta ki egyházmegyei körlevelét a zsidók érdekében. Június 29-én pedig megszületett *Az apostolutódok* című körlevél,²² amelyet kinyomtattak és postára adtak. Az esztergomi egyházmegyének szólókat azonban visszavonatta, mivel a kormány további tárgyalásokat ígért (a többi egyházmegye megkapta), ezért július 8-án este és 9-én reggel a rádiónál visszavonta a körlevél felolvasását.²³ Mindezen diplomáciai lépések következtében sikerült július 8-án a deportálásokat leállítani, és viszonylagos nyugalom állt be augusztus közepéig. Augusztus 12-én azonban a németek ismét sürgették a deportálásokat. Ettől kezdve — a mentés miatt — átlépték a diplomácia Rubiconját és a karitászfázisához érkeztek el. Még ebbe is beleszövődött a diplomácia, amikor a nuncius, mint a Budapestre akkreditált külföldi követek doyenje, felkereste a semleges államok követeit — svéd, portugál, spanyol, svájci —, akik a kilátásba helyezett elhurcolások ellen előre tiltakozó jegyzéket adtak le augusztus 21-én.²⁴ Ebben remélik, hogy Magyarország visszatér lovagias és keresztény módszereihez.

²⁰Uo.

²¹FehK 7.

Szerédi Jusztinián körlevele

²²PL Circulares
Strigonienses 1944;
teljes terjedelmében
közli: SzK 46.

²³SzK 57.

²⁴SzK 22.

²⁵PL Serédi Jusztinián.
Magánlevéltár.
12/a. 8444/1944.

Október 15-én bekövetkezett a Szálasi-puccs. Horthy Miklós említi, hogy a nemzetvezető a kormányzói és miniszterelnöki tisztelet egy személyben képviselte, és ez jogilag nálunk abszurd. Serédi Jusztinián levele Szálasihoz szintén ezt erősítette meg.²⁵ Horthyt letartóztatták, bejelentette a fegyverszünetkérést az oroszok felé. A teljhatalom Szálasi Ferenc kezében összpontosult tehát, aki többnyire nem a fővárosban, hanem Sopronban időzött.

A Szálasi-puccs után

Azt írja Witz Béla, aki 1944-ben a Szent István Bazilika plébániájától megválva várplébános, a Szent Jobb öre s egyúttal a Budapesti Helynökség vikáriusa volt, hogy a Gestapo papokat tartóztat le zsidórejtegetés címén és a gettóházakba való bejárás miatt.²⁶ A legnagyobb baj az, hogy sem a belügynél, sem a rendőrségen nincs kivel tárgyalni — csak pártvonalon lehetne, de Szálasi nincs Pesten. December 19-én írta Witz Béla Serédi bíboroshoz: „Ma üzent a nuncius Úr, hogy ő hajlandó Eminenciás Úrral együtt magánál Szálásinál ezen ügyekben fellépni, tárgyalni vele és erélyesen tiltakozni” — mire a prímás helynöke azt felelte, egyetlen probléma a mód és a Szálásival való találkozás, aki állandóan Sopronban tartózkodott.

²⁶PL Serédi Jusztinián.
Magánlevéltár.
12/a. 9364/1944.

²⁷PL Serédi Jusztinián.
Magánlevéltár.
12/a. 8939/1944.

Serédi személyesen találkozott már október 24-én Szálásival, amikor az emberi jogokról szólt,²⁷ és ezenkívül írt Szálásinak, a levelek másolatát pedig elküldte Rottának. Ismeretesek azok a cikkek, amelyek tárgyalják Budapest és Esztergom nyílt várossá való deklarálását.²⁸ Október 27-én Serédi hercegprímás Szálásihoz és Veesenmayerhez levelet intézett, amelyben kifejezi legalább e két városnak hadszíntér alóli mentességét.²⁹ Ez azt jelenthetné, hogy nem kerülne sor a polgári lakosság eltávolítására, köztük a zsidókra sem, továbbá nem válna harcok színhelyévé. „Szépséges fővárosunkat és Esztergomot lakosaival együtt meg lehetne menteni” — írja. Tudjuk, milyen eredménytelen volt e kísérlet.

²⁸Rosdy Pál: *Önvizsgálat vagy önigazolás? Serédi bíboros feljegyzése 1944 őszén. Vigilia, 1975. március, 191–195.*

²⁹PL Serédi Jusztinián.
Magánlevéltár.
12/a. 844/1944.

Angelo Rotta lázas sietséggel szervezte meg Budapesten a nunciatúra külön irodáját a várban, a nunciatúra oltalma alatt álló házakat, továbbá a mentési kísérleteket Budapest és Hegyeshalom között.

³⁰FehK 145.

A Dísz-téri palotában Vajkay Róza segítségével 1944. november első napjaitól kezdve tömegesen adtak ki védőleveleket.³⁰ Ezeket pedig a keresztlevelekre, illetve valamelyik plébános levelére állították ki, aki igazolta, hogy az illető megkeresztelkedett. Tömegesen keresztelkedtek meg a zsidók, néha háromnapos oktatás után, később annyit sem kívántak meg tőlük.

A nunciatúra védelme alatt álló házak

A Prímási Levéltárban található olyan dokumentumok, amelyeket máshol nem lehet fellelni. Sőt, nem szólnak róluk a megjelent könyvek sem. Egyúttal szeretném bemutatni Angelo Rotta találatos szerzetét és nagylelkűségét. A nuncius megszervezte a nunciatúra védelme alatt álló házak hálózatát.³¹ 1944. november-december hónapokban Újpesten 12 önálló házuk volt, ahová oltalomlevéllel lehetett bemenni, bár ehhez ők nem ragaszkodtak. Mindegyik ház élén megbízott parancsnok állt, aki bárminemű változást köteles volt a nunciatúrának jelenteni. E házak a következők:

³¹PL Serédi Jusztinián.
Magánlevéltár.
12/a. Sine nro.

1. Pozsonyi út 20.	297 személy tartózkodik
230 férőhely
2. Pozsony út 24.	317 személy tartózkodik
195 férőhely, ebből 16 lakik a kapu alatt
3. Pozsonyi út 30.	314 személy tartózkodik
166 férőhely
4. Légrády Károly u. 48/a	330 személy tartózkodik
156 férőhely
5. Wahrmann u. 28.	262 személy tartózkodik
220 férőhely
6. Wahrmann u. 29.	152 személy tartózkodik
? férőhely
7. Wahrmann u. 36.	129 személy tartózkodik
62 férőhely 4 lépcsőházban
8. Phönix u. 14.	112 személy tartózkodik
109 férőhely
9. Sziget u. 19/b	? személy tartózkodik
137 férőhely
10. Sziget u. 25.	154 személy tartózkodik
270 férőhely
11. Pannónia u. 54.	150 személyt elhurcoltak
124 személy tartózkodik
180 férőhely
12. Pannónia u. 56.	54 személyt elhurcoltak
130 személy tartózkodik
? férőhely

Mentési akciók

Tehát összesen 12 házban mintegy 3.000 személy tartózkodott. Noha ezek az épületek területenkívüliséget élveztek, az SS-katonák nem vették figyelembe, amint kitűnik az előadottakból, mert onnan is hurcoltak el személyeket. Egy időben 16 ház állt a nunciátúra rendelkezésére, később néhány elvesztette védeltségét. Az ideiglenes lakásiroda a Pozsonyi út 20. szám alatt volt. Az illetékesek beutalókat kaptak, és azután lakásigazolást, hogy melyik házban szállásolják el őket. Láthatók papír cetlire írt kérvények a pápai irodához, hogy az elhurcoltakat hozzák vissza. Ebből lemérhető, hogy a nuncius nem adott a külsőségekre, a „falusi plébános” szíve a helyén volt. Többen már a határ felé meneteltek, egyesek azonnal indultak a menetszázaddal. Ilyen esetekre szervezte meg Rotta a mentőszolgálatot Budapest és Hegyeshalom között. Újváry Sándor, a Vöröskereszt küldötte elment Rottához, hogy adjon számára előre aláírt védleveleket. Ő a szeretet fufangjával ezt mondta neki: „Fiam, amit maga tesz, az Istennek és Jézusnak tetsző dolog, mert ártatlan embereket ment meg. Tehát én előre feloldozom magát, végezze tovább a munkáját Isten dicsőségére.”³² Ebbe a munkába kapcsolódott be Zsarnay Kálmán főispán a feleségével együtt.³³ A munkaszázadokból és a vonatokról is mentették az embereket.

³²SzK 193.

³³Zsarnay Kálmánné szíves közlése nyomán. Részletesebben lásd Beke Margit: „Az eget annyi sötét felhő borítja”. Esztergom-Budapest. Az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye negyed-évi lapja. 2004/2. 10.

Oltalomlevelek

A semleges követségek egymás után adták ki az oltalomleveleket. Azonban a száraz statisztikához nyúlva is megállapíthatjuk, hogy a Szentszék tett legtöbbet a zsidók megmentéséért.

³⁴Gabriel Adriányi:

*Fünfundzwanzig Jahre
Ungarischer Kirchengeschichte, 1895–1945.*
Hase & Koehler Verlag,
Mainz, 1974, 109.

Kiállított védőlevelek:

svájci követség	7.800
svéd	5.000
portugál	698
spanyol	300
vatikáni	15.000 az engedélyezett 2.500 helyett.

A saját házában Rotta 200 személyt rejtegetett, köztük Horthy Miklósnét, István nejét és ennek fiát 1944. október 15-től.³⁴

³⁵Bokor Péter:
Végjáték a Duna mentén.
Kossuth Könyvkiadó,
Budapest, 1982, 124.

A háború végső szakaszában még utolsó ténykedése volt, hogy 1945. február 3-án Gennaro Verolino titkára kíséretében átment Pfeffer Wildenbruck SS tábornok főparancsnokhoz, és próbálta rávenni, hogy kössön fegyverszünetet az oroszokkal.³⁵ A tábornok ezt nem tette, viszont február 10-én levelet küldött a nunciushoz, hogy a hátrahagyott 11.000 sebesültet a nunciátúra oltalma alá helyezi.

³⁶PL Serédi Jusztinián.
Egyházkormányzati
iratok. 311/1945.

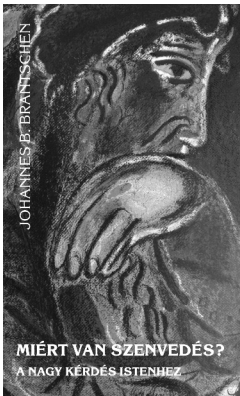
Nagycsütörtökön, 1945. március 19-én halt meg Serédi Jusztinián hercegprímás, és előtte még találkozott a nunciussal. Április 2-án pedig az esztergomi bazilikában a requiemet és a beszentelést Angelo Rotta végezte.³⁶ Április 4-én a Szövetséges Ellenőrző Bizottság döntése alapján, a semleges államok követeivel együtt távoznia kellett hazánkából. Előtte találkozott Grósz József kalocsai érsekkel, és köszönetét fejezte ki a püspöki karnak azért a támogatásért, amelyet részükről élvezett.³⁷ Az érsek biztosította őt, hogy a Szentatyra iránt törhetetlenül és rendületlen hűséggel maradnak meg a magyarok. Később, még 1946-ban is reménykedtek Angelo Rotta viszszerítésében, tudjuk, hiába.³⁸ Rómában a Keresztények Egysége titkárságának tagjaként halt meg 1965. február 1-jén.³⁹

³⁷Püspökkari
jegyzőkönyvek, 1945.
május 24. 1. c.

³⁸Magyar Kurír, 1946.
november 3., III. 1.

³⁹*Annuario Pontificio*
1965. Città del Vaticano,
1965, 679, 1087.

A VIGILIA KIADÓ AJÁNLATA

JOHANNES B. BRANTSCHEN

Miért van szenvedés?

A nagy kérdés Istenhez

Amikor Johannes B. Brantschen beszélni mer a szenvedésről, akkor nem próbálja meg agyonmagyarázni a szenvedést vagy akár olcsó vigaszt nyújtani a szenvedőknek. Pusztán arra vállalkozik, hogy velük együtt érezve, de megszólítva az egészségeseket és a „boldogokat” is, utánagondoljon a szenvedés titkának. A könyv nyílt és őszinte tájékozódása segíthet eligazodnunk, hogy keresztény hittel hogyan lehet szembenézni a szenvedés tapasztalatával.

Ára: 1.800 Ft

Megvásárolható vagy megrendelhető a Vigilia Kiadóhivatalban és a honlapunkon
Telefon: 486-4443; Fax: 468-4444; E-mail: vigilia@vigilia.hu; Honlap: www.vigilia.hu

Ravasz László és a református egyház a zsidómentésben

HORVÁTH ERZSÉBET

A szerző a KRE Hittudományi Kar Egyháztörténeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense.

Ravasz László életpályájának megítélésében komoly szerepet játszott és játszik a zsidósághoz való viszonyulása. Tény, hogy 1945-ben, a háború után igazolták, tehát nem tartozik a háborús bűnösök közé. Zsidómentő munkáját a történelmi események bemutatásával, értékelésével kívánom megtenni, úgy is mint lelkész, levéltáros, egyháztörténész.

Ravasz László (1882–1975) a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke volt 1921-től 1948-ig, a tárgyalt korszakban a Magyarországi Református Egyház (a későbbiekben: MRE) Konventjének és Zsinatának lelkészi elnöke (1937–1948), valamint 1936-tól 1948-ig az Országos Református Lelkész Egyesület (a későbbiekben: ORLE) elnöke is. A MRE Zsinatának elnökeként volt a Felsőház tagja 1944-ig. Valóban megszavazta az első zsidótörvényt 1938-ban, valamint a másodikat 1939-ben. Az első zsidótörvényt a Felsőház minden egyházi tagja megszavazta, amelynek körülményeivel több történész foglalkozott, és értékelte a főpásztorok döntéseinek okát. Többségük értékelése nem kedvezőtlen. A törvényhozás okai közé sorolták Ausztria német megszállását és a zsidóság számarányához képest nagymérvű szereplését főleg az ország gazdasági, kulturális és művészeti életében.¹ Református részről Bereczky Albert 1945-ben azt írta, hogy a törvény célja szerinte „a zsidókérdés kiéleződésének elkerülése és az antiszemitizmus leszerelése volt”.²

A második zsidótörvény tárgyalásakor Ravasz László kifogásokat emelt a törvény ellen, de a hosszú tárgyalások után mégis megszavazta azt, mivel választások előtt álltak és már folyt a nemzeti szocialista izgatás, várható volt a szélsőjobboldali erők tömeges bekerülése a parlamentbe. A tét nagy volt. Amennyiben nem fogadja el a Felsőház a törvényt, akkor ez Teleki Pál miniszterelnök megbuktatását jelenthette volna, s az Alsóház saját szavazatai alapján keresztülvitte volna a törvény elfogadását. Maga Teleki Pál személyesen beszélt erről a veszélyről Ravasz Lászlóval és a többi egyházi vezetővel. Ravasz 1960-ban tanulmányt írt a zsidókérdésről, s belátta mind az ő, mind a Felsőház hibáját, még akkor is, ha döntésükkel időt nyertek, 'késleltették' Magyarország német megszállását. A püspök a *Válogatott írások* című könyvében kritikusan és reálisan szögezi le: „tragikai vétség: nem vállaltuk a felelősséget a törvényjavaslat és a kormány megbuktatásáért... Ha mi közvetlenül a választások előtt megbuktatjuk a nemes gondolkozású, emberséges és mérsékelt Teleki Pált,

¹Vö. Gergely Jenő – Izsák Lajos: *A huszadik század története*. Pannonica, Szekszárd, 2000, 167.

Ravasz László és az első két zsidótörvény megszavazásának kérdése

²Bereczky Albert: *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*. Református Traktátus Vállalat, Budapest, 1945, 7.

³Ravasz László:
Válogatott írások,
1945–1968.

(Szerk. Bárczay Gyula.)
EPMSZ, Bem, 1988, 357.

Tiltakozásai a zsidóság elleni atrocitások miatt

⁴*Magyarország a 20.
században. A református
egyház (1919–1944);*
[http://mek.oszk.hu/02100/
02185/html/252.html](http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/252.html)

⁵Bereczky Albert: i. m. 9.

⁶Ravasz László: i. m. 35.,
Ravasz László: *Korbán.*
Beszédek, írások, II.
Franklin Társulat, Buda-
pest, [1943], 270–281.

Jó Pásztor Bizottság

⁷Éliás József (1914–
1995) embermentő
munkáját az International
Hebrew Christian Alliance
1948-ban kitüntetéssel
ismerte el.

⁸Jó Pásztor Bizottság.
Elnökségi jelentés,
1945. március 10., 7.
Magyarországi
Református Egyház
Zsinati Levéltára
(= MREZSLEV) 15. f. 1. d.

⁹Jó Pásztor körlevél,
1945. június-július, 10.
MREZSLEV 15. f.

¹⁰1.500 főnek szereztek
menlevelet, vö.
Bereczky Albert: i. m. 41.

olyan számban jő be a legszélsőbb jobboldal, hogy kivehetik a hatalmat a kormányzó kezéből. Akkor pedig ott lettünk volna, ahová csak öt év múlva, 1944. március 19-én jutottunk el.”³

A továbbiakban részletesen kívánom bemutatni a MRE lelkészi vezetője, Ravasz László püspök tiltakozásait a zsidóság elleni atrocitások miatt és tevékeny segítségét a zsidóság érdekében.

1. 1939-ben, az ORLE ceglédi gyűlése — Ravasz László vezetésével — elvetette a Rosenberg-féle fajelméletet, mint pogány és a Szentírás tanításával ellentétes ideológiát.⁴

2. A harmadik zsidótörvény-tervezettel élesen szembeszállt, amit az 1941. július 18-án tartott országgyűlési beszéde hitelesen bizonyít. Beszéde végén felolvasta a MRE püspökeinek és főgondnokainak tiltakozó nyilatkozatát, amelyben „e törvény ellen tiltakoznak és érette a felelősséget magukról elhárítják”.⁵ A nyilatkozatot Révész Imre püspök fogalmazta meg. Ravasz ezt az ellenállást úgy értékelte, hogy „ezzel a református egyház későre bár, de országvilág előtt nyíltan szembeszállt a Hitler-féle démonizmussal”.⁶

3. Országos egyházi tisztségéből adódóan határozta el a Jó Pásztor Missziói Bizottság létrehozását a zsidómentésre. A MRE Egyetemes Konventje alapította meg és 1942. október 20-án jött létre az áttért zsidók lelki gondozására és a rászorulók szociális és karitatív megsegítésére. Muraközy Gyula, a Konvent missziói előadója lett a Jó Pásztor Missziói Bizottság elnöke, Éliás József⁷ pedig a szolgálat vezetője. Ravasz nemcsak létrehozója volt ennek a zsidómentő munkának, de anyagilag is támogatta. Ebben a munkában sok református lelképásztor és egyháztag, diakónus vett részt. A zsidó származású diakónusok a Szálasi uralomig — a Konvent elnöksége közbenjárására — mentességet élveztek a zsidóságra vonatkozó intézkedések alól.⁸ A német megszállás után megnövekedett a Jó Pásztor munkája. Sztelho Gábor evangélikus lelkész is csatlakozott a Jó Pásztorhoz, s létrehozta a Gaudiopoliszt. A lelkészek, diakónusok menleveleket, keresztleveleket, élelmet szereztek a zsidóság mentésére, és látogatták az internálótáborokba, munkaszolgálatos századokba kerültek.

Éliás József református lelképásztor közli a Jó Pásztor munkájáról, hogy: „1944. október 1-jétől 1945. február 1-jéig összesen kétezeren találtak menedéket, oltalmat gyermekotthonainkban: 1.580 gyerek és 420 felnőtt.” A tárgyalt időszakban 1 árvaházban, 31 otthonban menekítették a zsidó gyermekeket, várandós anyákat.⁹ Ezen felül lakással, ruhával, pénzzel és menlevéllel segítették a magyarországi zsidókat.¹⁰ Ezt tette a Skót Misszió is, melynek egyik tagját, Miss Jane Hainingent ezért a mentőmunkájáért a Gestapo Auschwitzba deportálta 1944-ben, ahol 1944. július 17-én meghalt.¹¹

Ravasz megbízásából Bereczky Albert — Budapest Pozsonyi úti lelképásztor — végzett kiemelkedő zsidómentő munkát, melyben együttműködött Komoly Ottóval, a Magyar Cionista Szövetség elnökével és dr. Scher Tibor rabbival, aki a Lónyay Református Gimnázium zsidó diákjainak a vallástanára volt.¹²

¹¹Vö. Szenes Sándor:
Befejezetlen múlt.
Beszélgetések.
Budapest, 1986, 76–77.,
vö. Bereczky Albert:
i. m. 38–40.

¹²Bereczky Albert:
i. m. 28–30.

¹³Soos Géza (1912–1953) jogász, református lelképásztor, a Magyar Függetlenségi Mozgalom egyik meghatározó alakja, aktívan vett részt az ellenállásban és a zsidók mentésében. A Soli Deo Gloria a II. világháború során, amikor Soos Géza volt az elnöke, nagyon sok zsidón segített, de lengyel, holland és más nemzetiségű üldözötteket is bújtatott. Vö. Horváth Erzsébet (szerk.): *„A hitet megtartottam”.* Soos Géza, 1912–2012. MREZSLEV, Budapest, 2012, 13.

¹⁴Vö. Horváth Erzsébet:
Zsidómentő szolgálat a Magyarországi Református Egyházban. Confessio, 2012. 4. 73–81.

¹⁵Koncz Lajos:
Zsidómentés és nemzeti ellenállás. Beszélő, 2001. 9. 66–73.

¹⁶Uo.

¹⁷Uo.

Az ellenállás útján, Soos Géza¹³ révén kapta meg Éliás József az Auschwitzi Jegyzőkönyv egy példányát, mely feltehetően 1944 májusában került Magyarországra. A Jó Pásztor titkárnője, Székely Mária fordította le magyar nyelvre és házilag sokszorosították. Ezeket a példányokat juttatták el az egyházak vezetőihez: a római katolikus hercegprímáshoz, Serédi Jusztiniánhoz, az evangélikus Raffay Sándorhoz, a református Ravasz Lászlóhoz, valamint Komoly Ottóhoz, a Zsidó Szövetség elnökéhez. Soos gondoskodott a Jegyzőkönyv nemzetközi megismertetéséről is, és az angol nyelvű fordítást Svájcba küldte, melynek további útját nem ismerjük. Vajon kikhez jutott el? Akik olvasták, azok megismerhették a könyörtelen, embertelen valóságot.¹⁴

Soos Géza és Raoul Wallenberg az ellenállásban

Raoul Wallenberg Magyarországra érkezése (1944. július) után már két nappal kereste a kapcsolatot Soos Gézával. Ez egyértelművé teszi, hogy Soos munkáját ismerték a nemzetközi ellenállók, zsidómentők is. Wallenberg nemcsak személyes kapcsolatot, információkat akart, de voltak közös megmozdulásaik. Sajnos a történelmi helyzet miatt nem maradhatott ránk sok dokumentum a zsidómentésről, és ezért figyelemre méltó Koncz Lajos tanulmánya, melyben említ egy esetet, amely Budapesten 1944 novemberében történt, amikor az ellenállók megtudták a budapesti rendőrparancsnoktól és a „Diplomata” fedőnevű tagjuktól — ő Soos Géza volt —, hogy a németek hadifogoly repülősokeket és lengyel zsidókat fognak szállítani az Újpesti rakpart érintésével.¹⁵ Az ismert útvonal egy szakaszán nyolc ember, köztük egy fiatalasszony és két katona fegyverrel, valamint Raoul Wallenberg és Soos Géza előre eltervezett akciót hajtottak végre, melynek eredményeként kiszabadították a foglyokat, tizennégy személyt. Wallenberg elérte, hogy az akció során elfogott német katonák szabadságáért 1944 decemberében negyven zsidót engedtek szabadon a német megszállók. Közöttük volt kilenc, külföldről hazánkba menekült zsidó, illetve néhány amerikai és angol katona.¹⁶ Magyarországra menekült zsidók? Igen, mivel hazánk biztonságos helynek tűnt 1944. március 19-ig. A budapesti akció hölgy tagja kéziratában olvashatjuk: „a ‘Diplomata’... a legértékesebb, s legveszélyesebb feladatokat végzi... Wallenberg is elmondta, hogy a nagyon veszélyes akciókban segíti őt, higgadtan, bátran... 1944 októberétől már a megsokszorozódott életveszély minden órájában a zsidó emberek életmentésében harcolt Wallenberg akcióiban, mely kiterjedt az országunk területén fogságba került szövetséges katonák... repülősoke kimentésére.”¹⁷

Az MRE Zsinati Levéltára őrzi azokat a dokumentumokat, amelyek igazolják, hogy a magyarországi Svéd Vöröskeresztnek Soos Géza négy budapesti ingatlant ajánlott fel 1944 novemberében, melyek többnyire a Soli Deo Gloria Református Diákszövetség (a későbbiekben: SDG) tulajdonában voltak.

A zsidóság mentésében Soos Géza együtt dolgozott Éliás Józseffel, a Jó Pásztor Misszióval és a Szent Kereszt Egyesülettel, amit jól mutat, hogy együtt dolgozták ki 1944-ben a „Sétáltató Bizottság” fedőnevű akciót a budapesti zsidóság védelmére, melyet ismertettek, egyeztettek a zsidó egyház képviselőivel. megszervezték a főváros zsidók lakta számos házában a hírláncot egy esetleges deportálás esetére, amikor keresztyén fiatalok 2–3 fős csoportja vezette volna ki a nyílt utcákra és terekre a zsidó lakosságot,¹⁸ hogy ne tudják őket úgy összeszedni, mint Kolozsváron, ahol negyven csendőr több ezer zsidót gyűjtött össze családonként lakásaikból. A budapesti akció végrehajtására nem került sor.

¹⁸Török Bálint: 1944. március 19., 2. rész. Magyar Szemle, 2004. 5–6. 74–89.

¹⁹Török Bálint: Az olaszországi küldetés. Magyar Szemle, 2002. 4., Koncz Lajos: i. m.

²⁰Fónyad Dezső leányának, Fónyad Ágnesnek szóbeli visszaemlékezése, 2012. július 25.

²¹Koncz Lajos: i. m.

1944. december 9-én Soos Géza és Hadnagy Domokos Olaszországba repültek, és ekkor Soos magával vitte az ellenállás által összegyűjtött zsidóüldözések és -mentések dokumentumait, fotóit, melyekről a mai napig nem tudjuk, hogy hol vannak, mi történt velük, pedig voltak.¹⁹

1944-ben, a német megszálláskor a Gestapo kereste Soos Gézát, aki bujdosásra kényszerült és illegálitásba vonult. Soost nem tudta elfogni a Gestapo, mert barátai bujtatták, így Fónyad Dezső monori lelkipásztor, SDG-s munkatársa is, parókiája padlásán.²⁰ A Gestapótól megmenekült, de 1947-ben sem volt elfogadható a személye ellenálló tevékenysége, az igazságért vívott harca miatt. Nemkívánatossá lett jelenléte Magyarországon, és 1947-ben megfosztották magyar állampolgárságától. A menekülésében egy ávós százados segített, akit ő mentett meg a zsidóüldözések során a haláltól.²¹

Ravasz László lépései

Nézzük Ravasz László és az MRE lépéseit kronologikusan, melyek a zsidóság megmentését szolgálták 1942 után. 1944 tavaszán Ravasz László volt az első egyházi vezető, aki tiltakozott a zsidókkal való bánásmód miatt.

1944. április 3-án felkereste Jaross Andor belügyminisztert, akinek átadta tiltakozó levelét a zsidóellenes rendszabályok ellen, és mentesítést kért a sárga csillag viselése alól, kiváltképpen az egyházi alkalmazottak számára, és egyben kérte egy „Keresztyén Zsidó Tanács” megalakítását is.²² Ez alkalommal kereste fel Ambrózy Gyula kabinetirodai főnököt, akitől megtudta, hogy Horthy kormányzó fogolynak érzi magát és nem helyesli, ami az országban történik.

1944. április 6-án a Református Konvent és az Evangélikus Egyház újabb előterjesztése, tiltakozása Sztójay miniszterelnöknél a mentesítések ügyében, melyben kérték a mentesítettek körének tágítását. A tiltakozás eredménye lett, hogy megszületett a kormányzói mentesítés, mely érintette a vegyes házasságban élőket — több ezer családot — és az egyházi alkalmazásban lévőket. Először csak a lelkipásztorokat (Sík Sándor, Éliás József), a diakónusokat és a diakonisszákat mentesítették, majd a tiltakozó egyházi vezetők elérték, hogy később a presbitereket

²²Randolph L. Braham: Magyarország keresztény egyházai és a holokauszt. (Ford. Félix Pál.) Múlt és Jövő, 2001. 3–4. 47.

²³Bereczky Albert: i. m. 13.

Látogatásai a kormányzónál és Sztójaynak írt levelei

²⁴Uo. 15–16., Perényi Zsigmond (1870–1946) politikus, koronaőr, s így hivatalból a Felsőház tagja, alelnöke, majd elnöke, melyről a nyilas hatalomátvétel után mondott le. Balogh Jenő (1864–1953) jogász, 1921–1953 között a Dunántúli Reformárus Egyházkerület főgondnoka, a MRE Zsinatának és Konventjének világi elnöke.

²⁵Uo. 14.

²⁶Ravasz László: *Pro memoria* 10., MREZSLEV 97. fond. 23. d.

Együttműködési kísérlet a hercegprímással

²⁷Ravasz László 1944. március 9-től májgyulladással, majd sárgaságban fekszik betegen.

is idesorolták, s így mintegy 20.000 ember mentesült a sárga csillag viselésétől és annak következményeitől.²³

1944. április 12-én Ravasz a kormányzónál járt, s kérte, hogy a zsidókérdésben ne tegyen semmi olyat, mely később a felelősséget rá, a kormányzóra hárítaná.

1944. április 28-án a kormányzónál volt ismét, és beszélt a közelgő veszélyről, mivel hírt kapott Perényi Zsigmondtól az Északkelet Magyarországon (Nyíregyházán) történt zsidók összefogásáról, azoknak munkaszolgálatra, Németországba való viteléről. Kérte a kormányzót, hogy akadályozzon meg minden, zsidók elleni atrocitást. Ravasz így írt erről a beszélgetésről: „A kormányzó úr bizonyos ellenérzéssel hallgatta előterjesztésemet, s olyan benyomás maradhatott benne, hogy túlléptem az illetékességemnek a határvonalát. De ez a helyzetből következett, ezt mint kockázatot vállalnom kellett. Erről a beszélgetésről senki más nem tud, csak Perényi Zsigmond és Balogh Jenő.”²⁴

1944. május 9-én Ravasz püspök felkereste Mester Miklóssal, a Valás- és Közoktatási Minisztérium államtitkárával a miniszterelnök Sztójajt, és elmondta aggodalmait, de nem volt semmi eredménye.

Sztójay 1944. május 10-én semmitmondó választ adott Ravasz egyik levelére, mire Ravasz a Konvent elnöksége nevében, 1944. május 17-én írt levelében nemcsak tiltakozott a gettóba küldés ellen, de előrelátóan figyelmeztetette is a miniszterelnököt: „A zsidóknak minősülő egyének elkülönítésével kapcsolatban kifejezésre kell juttatnunk, hogy magát az elkülönítésnek a tényét a leghatározottabban helytelenítjük... kérjük Nagyméltóságodat, hogy az ilyen események elkerülésére mindent megtenni s a magyar királyi Kormányról és ezzel az egész magyar nemzetről az azokért járó felelősséget elhárítani méltóztassék.”²⁵

E levelének gondolatát vitte tovább, amikor a deportálás ellen emelt szót az 1944. május 19-én kelt levelében, melyet az Egyetemes Konvent nevében írt a miniszterelnöknek, amikor már Ravasz tudott az auschwitzi haláltáborról, és ennek fenyegető veszélyére figyelmeztetette Sztójajt: „Jeleket látunk, amelyek arra mutatnak, mintha az elkülönítés mellett az ország határain kívülre való deportálás is előkészületben állna.”²⁶

A Jó Pásztor református és a római katolikus Szent Kereszt Egylet hatékonyan tudott együtt dolgozni a zsidók mentésében. Ravasz püspök ezt látva kezdeményezte 1944. június 15-én megírt levelében²⁷ a hercegprímásnál, hogy működjenek együtt haladéktalanul a zsidóság érdekében: „...mikor látják a keresztyén egyházak elérkezettnek az időt arra, hogy egy ünnepélyes deklarációval ország és világ előtt tiltakozzanak a zsidókérdés megoldásának jelenleg gyakorolt embertelen módja ellen. A református egyház nézete az, hogy az idő nagyon hamar elkövetkezhethet. Mielőtt... egyházunk és a kormány között szakítás következne be, szükséges még egy komoly figyelmeztetést küldeni a kormányzatnak és benne a tiltakozást is és a feddést... Egy ilyen

²⁸Bereczky Albert:
i. m. 18–19.

tiltakozás tervét elkészítettem... másolatának felterjesztésével... tájékoztatjuk a Főméltóságú Kormányzó Urat.”²⁸ Ennek a tiltakozásnak egy példányát Cavallier József, a Szent Kereszt Egyesület főtitkára juttatta el Serédihez, de a hercegprímás nem válaszolt. Ravasz 1944. november 26-án ismét levélben fordult a hercegprímáshoz, mivel úgy látta, hogy nem lehet tovább halogatni az egyházak közös tiltakozását a zsidóüldözés miatt. Langlet Waldemar, a Svéd Vöröskereszt vezetője vitte el a levelet Esztergomba, ám erre sem érkezett válasz. A római katolikusok a külön utat, tiltakozást választották, s a kormánynak is egyszerűbb, hatékonyabb volt külön a római katolikusokkal és külön a protestánsokkal tárgyalnia, s így gyengítette a tiltakozás erejét.

**Memorandum a
miniszterelnökhöz**

1944. június 23-án református és evangélikus egyházi vezetők küldöttsége (Balogh Jenő, Radvánszky Albert, Kapy Béla, Bereczky Albert, Muraközy Gyula) vitte a nyolc püspök által aláírt levelet, Memorandumot a miniszterelnökhöz, melyet a fentiek értelmében Ravasz fogalmazott. A Memorandumban az egyházi vezetők elítélték a zsidóüldözés, az igazságtalanság bármilyen módját, mert ezek visszaütnek a magyarságra. A Memorandum tényként közli, hogy a zsidó és a keresztyén vallású zsidók vagonokban hagyják el az országot, és a végső megsemmisítésbe viszik őket, továbbá háttározottan, keresztyén felelősségtudattal fogalmazza meg: „A zsidókérdés megoldásának a módja, mihelyt az Isten örök törvényeit kihívja, arra kényszerít minket, hogy tiltakozó, elítélő és ugyanakkor könyörgő szavunkat a felelős kormány feje előtt feleljük. Nem tehetünk másképp... az isteni megbízatásból merítjük jogcímünket... (hogy) kárhoztassunk minden olyan elbánást, amely az emberi méltóságot, az igazságosságot és az irgalmasságot megsérti, s az ártatlanul kiontott vér rettenetes ítéletét idézi népünk fejére... ismételten könyörgünk... vessen véget a kegyetlenkedéseknek.”²⁹

²⁹i. m. 20–21.

A miniszterelnök válasza lehangoló volt, mert tagadta a tényeket, mivel szerinte nem deportálásról van szó, hanem a munkaerőhiány miatt viszik ki a zsidókat Németországba.

**A református
gyülekezetekhez
írt körlevele**

Ravasz László püspök 1944. június 25-én fogalmazta meg a református gyülekezetekhez írt körlevelét,³⁰ mert látta, hogy a Memorandum nem érte el a célját, s ezért nyilvános tiltakozó levelet fogalmazott meg a zsidóság védelmében, melyet szeretett volna elküldeni minden református lelkésznek, hogy olvassák fel a szószékekről.³¹ A kormányban tudomást szereztek erről a tiltakozásról, és szerették volna megoldani a számukra kényes helyzetet. Ezért képesek voltak még Leányfalura is utazni 1944. július 11-én, hogy este 7 órakor Ravasz László betegágyánál megbeszélést tartsanak, ahol a kultuszminiszter Antal István és államtitkára, Mester Miklós, valamint az evangélikus és a református egyház püspökei: Kapi Béla, Révész Imre és Bereczky Albert lelkipásztorok voltak jelen. A tanácskozás eredményeként az egyháziak megígérték, hogy nem olvassák fel a tiltakozást, ha a budapesti zsidóság megkímélését írásban garantálja az állam, és engedélyezi az egyház munkáját

³⁰Ravasz László:
Válogatott írások,
i. m. 163–166, 1. és 12.
sz. jegyzetek, Bereczky
Albert: i. m. 12–15.

³¹A tiltakozó levél tervezetében olvasható: „Minket Isten arra rendelt, hogy ebben a nemzedékben az Ő örökkévaló Evangéliumát

hirdessük, és bizonyoságot tegyünk az Ő erkölcsi világrendjének változhatatlan törvényeiről, akár tesszik az embereknek, akár nem. Ebből az isteni megbízatásból merítjük jogcímünket, hogy alázatos és bűnös emberekként, de a hit és engedelmséggel szent kötelékében Isten Igéjéről bizonyoságot téve, kárhóztassunk minden olyan elbánást, amely az emberi méltóságot, az igazságosságot és az irgalmasságot megsérti és az ártatlanul kiontott vér rettenetes ítéletét idézi népünk fejére... kérve kértük a...

Kormányt, vessen véget a kegyetlenkedéseknek... Fájdalommal kell megállapítanunk, hogy könyörgésünk eredményét nem látjuk." Bereczky Albert: i. m. 22–24., Ravasz László: *Válogatott írások*, i. m. 360.

22–24., Ravasz László: *Válogatott írások*, i. m. 360.

³²Uo. 361.

³³Magyar Értesítő, Budapest, 1945. június 11., 1.

³⁴Ravasz László: *Válogatott írások*, i. m. 168–169., Uő: *Emlékezéseim*. Református Zsinati Iroda, Budapest, 1992, 241.

³⁵Szenes Sándor: i. m. 76–7., Bereczky Albert: i. m. 38–40.

³⁶Magyar Értesítő, 1945. június 11., 1.

a megkeresztelkedett zsidók között. A miniszter ugyan ígéretet tett erre, de azt nem tartotta be, és sikerült megakadályoznia a tiltakozó levelek kézbesítését.

A Szálasi-puccs után sem adta föl Ravasz. Így vall visszaemlékezésében: „Eleinte még tárgyaltam a Szálasi-kormány miniszterelnökével, és kértem Budapest nyílt várossá tételét, a totális kiürítés mellőzését, emberiséget a zsidósággal való bánásmódban, a deportálás megszüntetését, vagyon- és életbiztonságot a zsidók számára.”³²

A püspök 1944. december 1-jén Szálasi Ferencnek, a nyilas pártvezérnek, kormányfőnek írott levelében ismét határozottan tiltakozott a zsidók elleni bánásmód miatt, mert: „Ez a bánásmód megcsúfolja Istennek azt az örök törvényét, amely az ellenséggel is emberséges bánásmódra kötelez és nemzetünk fejére idézi az igazságos Isten haragját, sötét foltot ejt a magyar nemzet hírnevére... A Magyarországi Református Egyház nevében, Isten íratlan és írott törvényei, az igazságosság és a nemzet igazi érdekei alapján az utolsó pillanatban is tiltakozom e bánásmód ellen.”³³ Szálasi december 16-án válaszolt, és kérte, hogy Ravasz nevezzen meg konkrét eseteket és személyeket.

Ravasz püspök már nem tudott válaszolni erre a levélre, mert menekülnie kellett a nyilasok elfogatóparancsa miatt. Élete — határozott és bátor fellépése miatt — 1944 karácsonyán veszélybe került. A nyilasok keresték püspöki hivatalában, a Ráday utcában és Vera leánya lakásán, de nem találták. A püspök karácsonyi prédikációja után kapta meg Szabó Imre esperes üzenetét, hogy el kell rejtőznie a nyilasok elől. Gyalog ment el a Lorántffy Kórházba, és ott élte át az ostromot.³⁴

1945 után számos vád érte Ravasz püspököt és a MRE-t az antiszemitizmus miatt, mert úgymond megszavazta a zsidótörvényeket, de a kritika nem lépett tovább, nem akarta meglátni a püspök és a református egyház küzdelmes munkáját a magyar (és lengyel) zsidóság megmentéséért.

Ravasz Lászlónak a magatartása, hozzáállása a zsidóság helyzetéhez hozzájárult, hogy lekipásztorok, gyülekezetek, hívek, ifjúsági egyesületek menekítettek zsidókat, sőt lengyel menekülteket. A Soli Deo Gloria Diákszövetség részéről a Kálvin tér 8-ban, Budapesten, Szilicén, Szárszón bűjtatták a zsidókat és a lengyel menekülteket. Tukka Ilona, a Keresztyén Leányok Egyesületének tagja a mentésért megkapta a Yad Vashem Intézet Világ Igaza-éremét 1997-ben, 1998-ban pedig a Magyar Köztársaság Bátorság érdemrendjét.³⁵

A Magyar Értesítő 1945. júniusi számában közölte: „Történeti tény, hogy a magyar keresztyénség 1944. július 12-től október 15-ig megakadályozta, hogy a Sztójay-kormány a deportálásokat folytassa és fokozza.”³⁶ Ezt a tényt erősíti meg a Népszabadság cikke 2004. április 17-én, *Együttműködés, túlbuzgóság, közöny* címmel, szerzője: Cz. G. „A nyugati nagyhatalmak és a józanabb magyar politikusok, egyházi vezetők (köztük Bethlen István, Ravasz László) tiltako-

³⁷Feltehetően C(zene)
G(ábor) a szerző.

zására Horthy leállította a deportálásokat, de 1944 októberében, Szálasi Ferenc és a nyilasok hatalomátvétele után folytatódott az eszelős öldöklés.”³⁷

Az egyház bűnbánata

Ravasz László 1945. február 11-i, a háború befejezése előtt a Kálvin téren elmondott „Amit vet az ember, azt aratja” című prédikációjában szólt először a bűnbánat hangján, arról a bűnbánatról, amely nélkül nem lehet nemzeti megújulás. „Testnek vetett ez a nemzedék, amely megindította a szörnyű világháborút... A testnek vetett az a nemzedék, amelyik legnagyobb történelemformáló erőnek e gyűlöletet vallotta s megkísérelte azt a heródesi gaztettet, hogy népeket, fajtákat gyökerestől kiirtson... Budapesten egész néprétegeket kártekonny dűvadakként irtottak, mint valami fertőző sereget gettóba zártak, s nem telt bele pár hónap, Budapesten minden emberi élet tökéletesen bizonytalanná vált... léleknek vetünk... Ennek első lépése a bűnbánat. Addig nincs nemzeti megújulás, mint ahogy nincs egyéni megtérés és kiengesztelődés, míg meg nem valljuk a tékozló fiúval egyenként és közösségben: Atyám, vétkeztem az Ég ellen és Te ellened. Isten és az ember ellen.”³⁸

³⁸Ravasz László:
Válogatott írások,
i. m. 23–27.

³⁹Uo. 6.

⁴⁰MREZSLEV 1. f. 1. d.,
Ladányi Sándor:
*A református egyház
1945 után*. In: *A Magyar-
országi Református
Egyház története,
1918–1990*. Sárospataki
Református Teológiai
Akadémia, Sárospatak,
1999, 80–82.

Ravasz XXIII. és XXIV. püspöki jelentéséből is a bűnbánat és az önkritika hangja szólt: „Az egyházaknak el kell ismerniük, hogy szolgálatuk lehetett volna hatékonyabb, bátrabb, gyökeresebb. Ezért az egyház bűnbánattal tartozik és fogadalommal az élő Istennek, hogy prófétai tisztében hívebben fog eljárni.”³⁹

A szóbeli bűnbánatot tett követte. Ravasz László, mint a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke elrendelte, hogy a kerület minden gyülekezetében 1945. június 4–10. között bűnbánati evangélizációs hetet tartsanak.

Bűnbánati evangélizációs hét és pásztorlevél

Ravasz nem elégedett meg ennyivel, és 1945 augusztusában a négy református egyházkerület püspöke közös pásztorlevelet bocsátott ki, melyben állást foglaltak, hogy „rettenetes visszaélést űztek a keresztyén(ség) szóval”.⁴⁰ A Zsinati Tanács 1946. május 9-én tett vallást az egyház bűneiről: „Megvallja bűnét..., elmulasztotta inteni népét és a felsőséget, amikor mindkettő Isten törvényeivel ellenkező útra tért, és nem állt ki egész bátran az ártatlanul üldözöttek mellett.”⁴¹ A MRE már 1945-ben megfogalmazta a jövőbeni feladatát: „Egyházunk... kegyelettel gondol azokra, akiket az üldözés elpusztított; kifejezi azt a hitét, hogy a múltak hibáit kiengesztelni, egy jobb jövő alapjait megvetni csak az emberszeretet alapján, az Evangélium szellemében lehet, és felhívja az összes igehirdetőket, tanítókat, pásztorokat és felvigyázókat, hogy a mai időkben különös nyomatékkal hirdessék és tanítsák református keresztyén hitünknek ezt az alapvető igazságát.”⁴²

⁴¹A Magyarországi
Református Egyház
Zsinati Tanácsának
1946. május 9-i 310.
határozata tartalmazza
az idézett szöveget.
MREZSLEV 1. f. 1. d.

⁴²MREZSLEV 1. f. 1. d.
4.8., Szenes Sándor:
i. m. 89.

Éliás József visszaemlékezésében találóan értékeli ezt a határozatot: „A konvent elnökségi tanácsa olyan határozatokat hozott, ame-

Nagygyűlések és előadássorozatok

lyek tulajdonképpen messzebb mentek a bocsánatkérésnél. Kötelezővé tette, hogy az egyház 1.200 szószékén minden év adventjének egyik vasárnapján Izrael — nem az állam — legyen az igehirdetés tárgya, s az »elsősorban a zsidó nép iránti feladatokról és kötelességekről szóljon«. Ezeknek a perselypénzét a Jó Pásztor Bizottság folyószámlájára küldték a gyülekezetek... Nagygyűléseket szerveztünk a fővárosban és szinte minden vidéki városban, de a falvakba is eljutottunk... Prominens egyházi vezetők, világi kiválóságok lettek önkéntes, igen nagy hálára készítő szolgatársaink... Volt olyan előadássorozatunk és előadássorozat, amelynek hallgatósága nem fért el a templomban. A Vas utcában megafonnal kellett az utcai hallgató tömeghez továbbítani (az igehirdetést), Makón közvetlenül a szószékemhez préselődtek a nagy nyomástól hallgatóim.”⁴³

⁴³Szenes Sándor:
i. m. 89–90.

Éliás József, a szem- és fültanú, a szolgatárs így jellemzi Ravasz működését a zsidóság mentésében: „kezdeti passzivitása semmi esetre sem a zsidóellenes intézkedésekkel való egyetértést akarta kifejezni. Ellenkezőleg: passzivitásával és némasággal gondolta nyilváníthatónak a maga és az egyházi vezetés szembeállítását. Az események azonban nem túrták a keresztyén egyház hallgatását és tétlenségét. Szerintem erre Ravasz László akkor döbbsent rá, amikor megkapta az Auschwitz-i jegyzőkönyvet, s amikor május második felétől már a deportálásokról konkrét hírei is eljutottak hozzá vidéki lelkészek és püspökök jelentéseiből... Ravasz püspök az általa írt *Pro memoriában*... amelyet tudomásom szerint 1944 végén, 1945 elején készített, megjegyzi, hogy érezte azt a rendkívül kedvezőtlen helyzetet, amely a keresztyén egyházak közös fellépésének hiányából származott, s szerette volna ezt megszüntetni.”⁴⁴ Éliás állításával kapcsolatosan azonban tény, hogy a harmadik zsidótörvény után, melyet Ravasz élesen ellenzett, létrehozta a püspök a Jó Pásztor Missziói Bizottságot a zsidók megsegítésére 1942-ben, jóval előbb, mint ahogy az Auschwitz-i jegyzőkönyv Magyarországra került volna. Ravasz aktivitását a zsidómentésben az események hozták magukkal, ahogy azt fentebb részletesen ismertettem.

⁴⁴Uo. 66–67.

Ravasz László püspök felelősségtudata

Ravasz László püspök életében mindenkor jelen volt a keresztyén ember felelősségtudata Isten és ember előtt. Ezért volt olyan erős és határozott mind Ravasz László személyes, mind az egyház bűnbánata, mely meghatározta az 1945 utáni éveket is, amikor a MRE nem szűnt meg a zsidósággal törődni, s így minden év adventjében előadások szóltak „Zsidóknak a keresztyénségről — keresztyéneknek a zsidóságról” központi témában 1948-ig.

Ravasz Lászlónak erős kálvinista küldetésstudata volt. Amíg őt egyháza — Istennek nevében — lekipásztornak, egyházi vezetőnek tartotta, addig ezt a tisztet megpróbálta maradéktalanul betölteni a szolgálat bármely területén, még akkor is, ha betegyájában, vagy menekülve kellett végeznie. Nyugdíjba kényszerítése után is haláláig megmaradt Isten elhívott, engedelmes szolgálója, és tette, amit tennie kellett Isten dicsőségére.

MIKLYA LUZSÁNYI
MÓNICA

...hogy véget érjen a sötétség

Sztehlo Gábor evangélikus lelkésztől

A szerző író, pedagógus, református hitoktató. Férjével, Miklya Zsolttal közösen munkatankönyveket, pedagógiai segédanyagokat ír, szerkeszt.

Sztehlo Gábor evangélikus lelkész 1944/45-ben, a nyilas uralom és Budapest ostromának idején 1600 zsidó gyermek és 400 felnőtt életét mentette meg a gyermekotthonaiban nyújtott menedékkal.

„Miért?” — ez a kérdés járt bennem, amikor bő egy évtizede elkezdtem a Sztehlo-kutatásnak. Miért teszi kockára valaki a saját, a későbbiekben felsége és gyermekei életét, hogy idegen embereket mentsen meg? Miért szegül szembe a törvénnyel és hatalommal egy lelkész, aki nyugodtan ülhetne otthon a parókiáján, hiszen nem vonhatná felelősségre senki. Valóban senki, csak az ítélő Isten és a lelkiismeret. Az „Istennek kell inkább engedelmeskednünk, mintsem az embereknek” (ApCsel 5,29) parancsát megtartani még konszolidált történelmi és társadalmi viszonyok között sem mindig egyszerű, diktatúrák idején pedig egyenesen öngyilkosságszámba mehet hallgatni a lelkiismeret szavára, ellenszegülni a hatalom parancsának. De vajon mi a hívő ember felelőssége akkor, amikor a dehumanizálás mindennapos rutinná válik, mert a törvények kilépnek az utcára, belépnek az életünkbe, bebújnak a takaróink, de még a bőrünk alá is. Mit kell tennie egy keresztény embernek, amikor lábbal tapossák a lelkiismeret szabadságát és a lelkiismereti szabadságot, amikor az állam és rendje nem védi állampolgárait, hanem életükre és szabadságukra tör?

**Morális, lelkiismereti
kérdések**

A válasz visszatekintve egyszerűnek látszik. Ma már tudjuk, kik voltak a jók és kik a rosszak, kiknek az oldalára kellett (volna) állni. Ám saját korunkban már nem olyan egyszerű mindezt megítélni. A két világháború közötti ideológiák keresztttüzében kevesen voltak képesek megtartani a józan ítélőképességüket, mögé látni az eseményeknek vagy csupán a jeleknek, felfedezni a tendenciákat, felmérni a lehetséges következményeket nemzeti, politikai szinten, vagy akár csak a saját életükre vonatkozóan. A hétköznapi ember saját problémái között él, a kenyérgondok elterelik a figyelmét azokról az eseményekről, amelyek később egy egész nemzet vagy generáció sorsát meghatározzák. Könnyebb sodródni az eseményekkel, mint megállni egy pillanatra és gondolkodni. Így volt ezzel a kezdetekben Sztehlo Gábor is.

„Az egész háború nem az én háborúm volt... csak annyiban érdekelt, hogy munkámat előbbre viszi vagy akadályozza. ...már öt éve vezettem paraszt népfőiskolát, két éve országos irányítója voltam az egyházi megmozdulásoknak... falukutató fiatalok és vezetőik társaságait ismertem, közöttük voltam, mégis politikailag éretlen és igen naiv lélek voltam. Azt hiszem, így volt a magyar intelligenciának egy nagy

¹Evangélikus Országos
Levéltár (továbbiakban:
EOL) Sztehlo Gábor
hagyaték, valamint
Sztehlo Gábor:
Isten kezében.
(Szerk. Bozóky Éva.)
Magyarországi
Evangélikus Egyház
Sajtóosztálya,
Budapest, 1984, 4.

Kórházlelkészi tevékenysége

része ebben az időben, és ez sok tragédiának volt oka is. ...a velem egykorú lelkészek szinte éppen úgy fogadták Budapest megszállásának a hírért: vajjon fogjuk-e munkánkat tovább ugyanúgy folytatni tudni? Mindent ebből a szűklátókörből bíráltunk el. ...vétkes tájékozatlanság, önző, magát kereső, befelé élő, a maga üdvösségéért élő élet. Az egyház pozícióharcának jellemző tünete.

Ma már talán sokan zokon vennék ezt a megállapítást és sokan tiltakoznának ellene... és mindegyik felmutatná, hogy milyen tájékozott volt és hol volt ellenálló. Én két kollegámról tudok csupán... 1944. március 19-ike előttről, akik ismerték a helyzetet, nagyon világosan és tudatosan cselekedtek is... Nem szerettem a háborút, soha nem voltam katona, soha nem kellett bevonulnom, soha nem tudtam meghallgatni a jelszavakat, és nem tudtam azokat elfogadni sem és nem tudtam helyeselni a náci cselekedeteit. Ennyi volt talán minden... Csak amikor a munkám során szembekerültem életükkel és rombolásaikkal, akkor kezdtem el lázadni és akkor kezdtem el ellenük dolgozni.¹

A német megszállás után Sztehlo sem végezhetette munkáját, hiszen a népfőiskolákat megszüntették, így Raffay püspök kórházlelkésszé nevezte ki. Hetente kétszer kellett a Rókus kórház öngyilkososztályán lelkipogondozást végeznie, illetve a vasárnapi istentiszteleteket megtartania. Az osztályon ekkor már szinte csak zsidók feküdtek.

„...egyik ágytól a másikig kellett mennem. Mind öngyilkos. A 90% sárga csillagot viselő. A napi szolgálat végére már alig bírtam magam, úgy ki voltam fáradva... Nem mondhatnám, hogy hitet találtam volna közöttük. Hitet, amivel letették életüket Isten kezébe. Nem. Inkább valami fanatikus vakbizalom volt sokakban, hogy meg akarnak és meg fognak menekülni. Sokban pedig hihetetlen gyűlölet élt. Ott volt közöttünk [az istentiszteleten], beszélt velem, mégis izzott a gyűlöletből. Emberileg teljesen érthető volt ez, és magam sem mertem megbélyegezni. A gyűlölet is lehet ideig, óráig életet adó. Megdőbbenve állottam a tény előtt. Az az emberi gyűlölet, mely a megkülönböztetést létre hozta, csak újabb gyűlöletet szül... a reakció nem volt kisebb erő, mint ami a reakciót kiváltotta... Igen sokszor, amikor egy-egy ágyhoz léptem, úgy nézett rám a beteg, hogy szerettem volna inkább továbbmenni, mert szeméből nyíltan ki lehetett olvasni gondolatait: Ugyan mit akarsz itt? Hamis a szereteted, hamis, amit a szádra veszel. Te is csak egy vagy azok közül, akik ezt a gyűlöletet elvetették a földön. A testvéreim, a szüleim, a gyerekeim elhurcolásában te is részes vagy!...Itt hallottam először a transzportról. És akkor jutott eszembe, hogy egyik reggel, ahogy jöttem át a Lánchídon, ott tereltek éppen egy ilyen transzportot. Csendőrök elöl és oldalt, hátul is, középen pedig öreg és fiatal nők, asszonyok, leányok a tizenhat évestől az aggastyánig. Férfiak is közben, öregek. Itt a város közepén terelték őket, kora reggel volt, forgalom nem volt, csak egy-két autóbusz ment el mellettünk. A járókelők, mi egy páran, tudom, alig mertünk felnézni.”²

Érezte, hogy nagyon kevés az, amit kórházlelkésként tenni tud. Hosszú hónapok teltek el útkereséssel, pedig a kórházlelkészi kine-

²EOL Sztehlo hagyaték,
valamint i. m. 13.

vezésével együtt kapta meg Raffay püspöktől a Jó Pásztor misszió gyermekmentési feladatát is. A Jó Pásztor 1942 októberében alakult, először mint református karitatív szervezet. Az alapítvány célja a zsidó származású, evangélikus/református egyháztagok lelki és szociális gondozása. Sztehlo határozott tervvel érkezett a Jó Pásztorba. Láta, hogy a segélycsomagok osztása pillanatnyi tűzoltás csupán. Az igazi szükséglet az árván maradt gyermekek biztonságos elhelyezése. De a megvalósításhoz semmilyen anyagi forrás nem állt rendelkezésükre. 1944 nyarára az elhagyott gyermekek száma oly magas lett, hogy a gyermekotthonok létrehozása égetően szükségessé vált, ezért munkatársaisal döntő lépésre szánta el magát. Védencei érdekében Bakó Lászlóhoz és Endre Lászlóhoz fordultak segítségért. Bakó akkor belügyi államtitkár, Endre pedig alispán. Mindketten a Nyilaskeresztes Párt és a zsidóüldözés hírhedt alakjai. Abszurd drámába illő jelenet, amikor Sztehlot és munkatársát, Kádár Imrét behívják a Hunyadi utcai nyilas központba. A két pap teljes politikai tudatlansággal és szent együgyűséggel terjeszti elő kérését: a magukra maradt zsidó gyermekek számára kívánnak a zárolt zsidó villákból kiutaltatni.

A nyilasok azonnali internálással fenyegették meg Sztehloékat, így a Jó Pásztornak és vezetőinek illegalitásba kellett vonulni. Ám Sztehlo a nyilas fenyegetés ellenére sem hagyta el Budapestet. Elkeseredettségét fokozta, hogy mind az evangélikus egyház, mind Raffay püspök megvonta segítségét a gyermekmentés szolgálatától, az adott politikai helyzetben túl veszélyesnek ítélve azt.

Sztehlo reménytelenül bár, de kereste a megoldási lehetőséget a zsidó gyermekek mentésére. Nem sokkal később, augusztus 15-én Friderich von Born megbízta a Svájci Vöröskereszt budapesti kirendeltsége B-szekciójának vezetésével. A Vöröskereszt vállalta az otthonok gazdasági felügyeletét, élelmezését, a gondozókat és a gyermekeket svájci, illetve svéd védlevelekkel látta el.

Az október 15-i nyilas uralomátvétel felgyorsította az eseményeket. Bár Sztehlo csak a kikeresztelkedett zsidó gyermekek mentésében kapott felhatalmazást Borntól, Sztehlo Fillér utcai irodájában soha, senkitől sem kértek keresztlevelet. Október 15-e után pedig teljesen szabad kezet kaptak a Svájci Vöröskeresztől is. Menteni kellett mindenkit, aki még menthető volt.

A város különböző pontjain 32 otthon állítanak fel ebben a néhány hétben, közelítőleg 1600 gyermeknek és 400 felnőttnek adva menedéket. A mentőmunkába bekapcsolódott a FÉBÉ diakonissza anyaház is, szakképzett diakonisszákat adva a Vilma királynő utcai otthonba. Az otthonok „kitetten” mint vöröskeresztes mentességgel bíró hadiárvaotthonok működtek, ám ezt egyedül a kapura kiakasztott tábla és névsor bizonyította, mivel a vöröskeresztes védettség ellenére az otthonok illegálisan működtek, hivatalos engedélyt nem is kaphattak. A nyilas fordulat után az egyik legnagyobb veszélyt a razziák és bejelentés nélküli nyilas ellenőrzések jelentették, hiszen a gyerekek és a nevelők is hamis papírokkal bujkáltak.

³EOL Sztelhlo hagyaték

Nyilas razziák

„Endre volt elrendelője annak a razziának, ami december 18-án bejelentve várt bennünket. A razzia előtt két-három munkatársammal még egyszer végigjártuk a budai otthonokat, megpróbáltuk átfésülni az ottani adatokat és feljegyzéseket. El kellett látnunk papírokkal azokat a 14 éven felüli gyerekeket, akiknek a származása gyanús volt. Újraírt iskolai bizonyítványokkal, keresztlevelekkel próbálkoztunk.”³

Ettől a razziától csodával határos módon menekültek meg a gyerekek, de a veszély nem múlt el. Mindennapossá váltak a nyilas razziák az utcákon is, a városban sem lehetett immár biztonságosan közlekedni, ezért Sztelhloék pesti lakásukat elhagyva a Fillér utcai hivatal közelébe, a Lorántffy utca és Fillér utca sarkán álló Légrády villába költöztek.

A háborús gazdasági viszonyok között a másik komoly nehézséget az élelmezés jelentette. Ekkora embertömeget észrevétlenül élelmezni még vöröskeresztes segítséggel is szinte lehetetlen volt. Nem csupán az élelmiszerek és megfelelő felszerelések beszerzése okozott gondot, hanem azok feltűnés nélküli eljuttatása az otthonokba. Gyürki István gazdaságvezetői és Kovács Pál sofőri szolgálata során nem egyszer kockáztatta életét azért, hogy a gyermekeknek megfelelő legyen az ellátásuk.

1944 karácsonyára az ostromgyűrű bezárult Budapest körül. Sztelhlo és apparátusa a körülményekhez képest mindent megtett azért, hogy védenceik a legnagyobb biztonságban legyenek: minden otthont elláttak hamis papírokkal, igazolásokkal, hat hétre való élelemmel, ám az olyan tragédiákra, mint a Bogár utcai, nem lehetett előre felkészülni. Az otthonok lakói sokszor csodával határos módon menekültek meg a haláltól. A Bogár utcai otthon kitelepítéséről így számolt be az e sorok írójának adott interjú során Rác András szobrászművész, egykori Bogár utcai menekített, aki az események idején tizennyolc éves volt:

Budapest ostroma idején

„Karácsony körül egyszer hirtelen azt láttuk az ablakokból, hogy figurák szaladgálnak odakint, lefekszenek, és egyszerűen az ablakból, mint a moziban, úgy néztük a kézitusákat. Egyik oldalról jöttek a németek, másik oldalról meg az oroszok. Gyakorlatilag frontvonal nem volt, hanem házról házra mentek a harcok, hol elfoglaltak egy házat, hol visszafoglalták... Kezdődött az aknázás, főleg aknavetőket használtak, és akkor a gyerekeket leköltöztettük az alagsorba, nem volt igazi pince, de alagsor volt, ide tettük a gyerekek ágyait, elég szorosan, mi meg főleg a kazánházban tartózkodtunk. Közben már németek voltak a mi házunkban is. Beszéltünk velük, ők elfogadtak minket, mint menekülteket. Azt is mondtuk nekik, hogy Erdélyből menekültünk. Nem tudom, hogy tudták-e, hogy zsidó gyerekek vannak ott.

Egyik nap, úgy [1944. január] negyedike körül, a németek azt mondták, hogy jobb, ha eltűnünk innen, mert a szemben levő házat elfoglalták az oroszok, és fölállítottak egy lángszórót. Összeszedtük a gyerekeket, és a németek vezényletével mentünk át a Lorántffy Zsuzsanna utcába. Ha gyalog lemegyek, az egy tíz perces út. Csak mi nem mehettünk le egyenesen, csak óriási cikcakkokban, mert frontvonal volt. A németek vezettek minket. Sőt az egyik német a nyakába vette az egyik kis Kóhnt, akiről a hülye is látta, hogy zsidó.

Egész éjszaka vonultunk, nagyon kellett vigyázni, hogy a gyerekek csendben maradjanak, hiszen 200 méterre mentünk az orosz vonalaktól, és amint zajt, mozgást észleltek, azonnal megkezdődött a lövöldözés, hasra vágódtunk, a németek pedig visszalóttak. Így vigyáztak ránk. Én ezért vagyok zavarban a németekkel, mert az a két-három német, aki velünk volt, bizony nagyon sokat segített, és egyáltalán nem kérdezősködött, nem számított, hogy milyen Móricka, felvette a nyakába, és vitte a gyereket.”

A háború végnapjai a Légrády villában

A városban a helyzet egyre válságosabb lett, a gyerekeknek a légoltalmi pincében kellett lakniuk, mivel az első emeleti lakás a becsapódó lövedékektől megsérült, ablakai mind kitörték. A front alig mozgott, de ha elhallgattak az ágyúk, a pincékből előbújtak a nyilasok.

„Akkoriban, ha a nyilasok rájöttek volna, hogy itt mi van, akkor nem csak minket meg a Sztehlót lőtték volna a Dunába, hanem a családját is. Én ezen mindig úgy tudtam csodálkozni, már akkor is, hogy a nagytiszteletű úr mennyire nincs erre tekintettel. Az, hogy neki ott van a felesége, a két kis gyerek. És Csöpi néni⁴ se törődött a veszéllyel. Az, hogy legalább ne tegye ki magát semminek, vitték volna máshova a gyerekeiket, hiszen tudták pontosan, hogy a saját gyerekeik is ugyanolyan veszélynek voltak kitéve. Soha eszükbe nem jutott. Fölülemelkedett ezen a dolgon, attól függetlenül, hogy imádta a családját, a saját gyerekeit is. Nem tudom, ki tudná ezt megcsinálni utána. Én nem hiszem.”⁵

⁴Sztehlo Gábor felesége

⁵Rác András interjú

Az ostrom napjaiban Buda maga volt a pokol. Sztehlókék hat hétig éltek a gyerekekkel a pincében. Élmük, ha szűkösen is, de végig tartott. A több hetes pincélet nem csupán fizikailag, hanem lelkileg is igen megviselte a gyerekeket, akik közül akkor talán még kevesen sejtették, de Sztehlo jól tudta, hogy a háború után nem lesz hova menniük, mert szüleik meghaltak, otthonukat tönkretette a háború. S tudta azt is, hogy a pince sötétjében, teljes létbizonytalanságban kell egy álom, amibe kapaszkodni lehet, amiért érdemes végigcsinálni a háborút. Így született meg Gaudiopolis, az Örömváros eszméje, ahol mindenki egyenlő, ahol nincs kirekesztés és megkülönböztetés, ahol nem a gyűlölet, hanem a szeretet uralkodik. A gyermekköztársaság gondolatát egy korabeli amerikai film, a *Fiúk városa* indukálta, de már a pincében jóval túllépett azon. Makarenko és Pestalozzi pedagógiájára épült, de Sztehlo finnországi élményeit, mint biblikus közösségmodelleket, valamint a korabeli reformpedagógiai elképzelések közül a családi és a munka-iskola alapelemeit is integrálta. S valóban, a háború után a PAX gyermekváros keretein belül Sztehlo Gábor és tanítványai életre álmodták a Gaudiopolist, egy valódi gyermekköztársaságot.

A menekítettek sorsa

Sztehlo Gábor visszaemlékezéseiben többször említi, hogy a menekítettek közül senki el nem vezett, de a kutatások alapján ezt az adatot módosítanom kell. Simon Mária főtestvér, Taschler Erzsébet és Méré Gizella diakonisszák visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy a Vilma királynő úti otthonból elhurcoltak egy 30–40 fős csoportot, illetve a Csaba utcai otthon egyik diakonisszája, Huszár Margit beteglátogatás közben életét veszítette. Ám a többiek, majd' kétezren átvészelték a háborút.

Útvesztő

Kiadatlan naplójegyzetek

Válogatás a Nobel-díjas szerző 1991 és 1996 közötti kéziratos feljegyzéseiből. (Összeállította Hafner Zoltán.)

Wittgenstein misztikus, akárcsak Kafka. De mit jelent az, hogy misztikus? Azt, hogy hontalan a világban. Ez a modern misztikus esete, a világgal eltelt, áhítatos, kultúrabeli misztikusok után (a késői középkorban, pl.). S a hontalan misztikusban mégis, föllelhetőek ennek az átfogó áhítatnak a nyomai is — ha másképpen nem, hát vágyként. Gyakran halálvágyként.

Krisztus engem többször meglátogatott. Kétszer álomban (egyszer Megváltóként, egyszer baljósan [még ha úgy sejtem is, hogy kiléte nem volt egyértelmű]), egyszer Pasolini filmje által, most pedig Wittgenstein szövegében, amely e megtorpanásra, e sorok leírására késztet Bécsben. Mindez érett koromban történik velem. Mondhatom-e Jung nyelvén, hogy Krisztus archetípus? Én ezt nem érzem kielégítőnek, akármennyi munkát fektetett is belé az emberiség, hogy ezt az etikai hőroszt megteremtse. Én itt valami nagyon fontos valóságot szimatolok, amely valóság nem történelmi, nem magyarázható, sőt nem is valóság. Krisztus létezik — csak nem ebben a világban. Bizonyos pillanatokban mindenki elmondhatja magáról: Krisztus bennem létezik, sőt: Krisztus én vagyok.

Mivel „tartozunk” annak, aki minket szeret? (Isten és ember viszonya; a minket figyelő tekintet. Szeretet ez? Mindenesetre viszonyulni kényszerít; egyfajta viselkedésre, majd a viselkedés *megítélésére* [etikai, morális állásfoglalásra s következményeire] kényszerít; harmóniára, vagy meghasonlásra [őrületre]).

De azért azt se felejtsük, hogy a „szeretet” szó néha a legelvakultabb önzést tartalmazza, birtoklásvágyat és félelmet az úrtól. S hogy a „szabadság” szó viszont a legjegesebb szeretetlenséget lepeli olykor.

Azt hiszem, hosszú, hosszú időn át semmi sem történt velem; semmi belső élmény, semmi tiszta felismerés, egyetlen világos pillanat sem; a pokol mélyén hörgök csupán — ebben áll szellemi-fizikai létezésem. Most újra víziókra, élményektől elnehezült hangulatokra vágyom, mint aki újra megtelik az élet édes fájdalomival. Elgondolkodni, hogy az életünk nem a kinyilatkoztatás, illetve a megnyilatkozás felé halad-e végeredményben, hogy mindez a valósághiány, az életnek ez az üres bábjátéka, amely immár leplezhetetlen, nem valami mélyebb intellem látható és érzékelhető jelrendszere-e; hogy nem

valami mélyebb tudást kell-e meríteni belőle, ami az élet hamisságát talán egy lépcsőfoknak mutatja, ahová fellépve valami mást, többet vagy kevesebbet, de új távlatot látunk? Lehetetlen, hogy az idő ne azért lenne, hogy haladjunk benne, lehetetlen, hogy ne haladjunk, s ez ne valami *felé* tartó haladás legyen. Az emberi élet világos példája ennek. Az idő kinyilatkoztatássá válik. Lehetetlen, hogy a halál senkit ne tanítson semmire. De lehet az is, hogy csupán szétfoszlik — szétfoszlott — tekintetünk előtt egy kultúra fátyla, és hirtelen nagyon messzire látunk, egyenesen és közvetlenül a semmibe. De ez nem mehet végbe úgy, hogy ne legyen belőle vallási-kulturális élmény.

A világ immár nem fogalmazható meg politikailag. A világ állapota és az ebből következő súlyos problémái erkölcsi természetűek. Róma felbomlására kell gondolni, e jelenségre, amit sem a császárok, sem a rétorok, sem a politikusok, sem a filozófusok: egyedül Krisztus tudott megfogalmazni, mert eltekintett a problémák pragmatikus kezelésétől; és végül neki volt igaza, félelmetes sorsa a megújulás szükségszerűségét tükrözi és tanúsítja.

Auschwitz sehonnan sem közelíthető meg, csakis ha Isten felől indulunk el; vagyis Auschwitz a nagy csapások egyike, amely figyelmezteti az embert — ha az ember figyelne. Így a gyilkosság banalitásáról beszélnek — ez olyan, mint egy anzikszkártya a pokolból: itt is jártunk, veszélyes, de érdekes hely, a tíz harmincas géppel érkezünk, várjatok. Ha Auschwitz hiábavaló, Isten csődbe jutott; Isten csődje nem Isten, hanem az ember halálát jelenti. — Miért hisszük, hogy van Isten? Mert hinni akarjuk, hogy mi vagyunk. Ha nem hiszszük, hogy *vagyunk*, akkor minden lehetséges. — Az ember nem hiszi, hogy *van*, nem hisz a létezésében. Én vagyok az első, aki Auschwitzot, egy nagy, csupasz színtéren, ahol pusztaság és szürke fény honol, s csupán néhány rom, szöges kerítésdarab, egy kettétört kereszt, s néhány jelkép roncsa látszik: e szürke ég alatt mély térdhajtással minden és mindenki előtt (mondhatnám: az úgynevezett emberiség nevében), a kegyelem iszonyú nevében — elfogadtam.

Nem engedhetem, hogy az antiszemiták zsidót csináljanak belőlem, pontosabban fogalmazva: nem engedhetem, hogy az antiszemiták csináljanak belőlem zsidót; de tudni kell, hogy az antiszemita ama gyilkos destruktivitás jelmeze, amellyel szemben én mindig az elpusztítandó célpont vagyok — nem azért, mert zsidónak születtem, hanem mert a civilizáció szellemét képviselem, a kultúrát, mely szó hallatára Goebbelsnek, mint azt büszkén meg is vallotta, kinyílt a revolvértáskája.

Valóban, a Holocaust szó, amit újabban — szellemileg, felfogásbelileg is — használok, nem jó, egyetlen oldalról szemlél csupán egy ténnyt. Ez a tény Auschwitz, amelyhez — mint tényhez, s nem va-

lami másként: történelemként, tragédiaként, mementóként, az erkölcsi ítélet igényeivel stb. — igazodni kell. Auschwitzban a valóság lepleződött le, a tény, a forma, amelyben élünk. Lelepleződött az ideológia mint tökéletes jelentésnélküliség, s e jelentéshiány aktív oldala, maga a praktikum, Auschwitz, mint emberfeldolgozó üzem, amely a résztvevőktől — a levesbe aprítottaktól — megkívánja a maga normáit. Ez az üzem működésképesnek bizonyult, míg erőszakkal meg nem semmisítették; de nem a fennállása miatt semmisítették meg, Auschwitzot nem Auschwitz-volta miatt szüntették meg, hanem, mert fordult a kerék, a hatalmi állapot. Ez az ügy nagy tanulsága: ezért tekinthetjük paradigmaticus tényhelyzetnek, amely kifejezi az emberi állapotot a 20. században; s Auschwitz óta semmi olyan erkölcsi, hatalmi vagy gazdasági fordulatnak sem lehettünk tanúi, amit Auschwitzra való cáfolatként élhettünk volna — vagy élhetnénk — meg. Ami a szabadság lelke, az nem a társadalmi működésrendszerben található, legföljebb az egyes életek mélyén, ott, ahol ezek az életek ellene fordulnak annak a rendnek, amelyben nemcsak lezajlik az életünk, de amely ezeknek az életeknek a legitimitását, a megélhetést, a társadalmi státuszt stb. is szolgáltatja. Magyarán: Auschwitz — s a szót ezúttal tágan értjük — addig lesz elhárítható, míg az ember mint egyén, mint lélek és művelt erkölcsi lény, ellent tud állni a saját létformájának: ezért nem lehet arról beszélni, hogy a komputerezált tudás egyúttal a kultúr-lény végét, fölöslegességét is jelenti — ellenkezőleg, az egzisztencia itt új jelentőséget, az élet fennmaradása szempontjából döntő jelentőséget nyer.

Megéltük, hogy birodalmakat működtettek oly ideológiák alapján, amelyek a használatban pusztá nyelvjátékoknak bizonyultak; s éppen a nyelvjáték voltuk tette használhatóvá, vagyis a terror eszközeivé ezeket az ideológiákat. Azt éltük meg, hogy gyilkos és áldozat egyaránt tisztában volt ezeknek az ideologikus parancsoknak — amilyen a vér, a faj, a talajgyökér, a gyepű, a társadalmi osztályigazság jelszavainak — üres semmitmondásával, jelentésnélküliségével: s ez a tudás adta az ilyen ideológiák nevében elkövetett emberi rémtettek különös aljasságát, ez okozta az ilyen ideológiák alá vetett társadalmaknak a gyökerekig lehatoló pervertálódását. A gyilkos sortüzek: még inkább a gyilkos bot zuhanása egy, a szó szoros értelmében gyilkos értelmetlenség elüvöltésével — ez a legkéjesebb hatalomérzésnek bizonyult, az értelem meggyalázása a gyilkossággal párosulva, a gyönyör olyan orgiasztikus érzését váltotta ki az emberből, amely valóban apokaliptikus perspektívákat nyitott a jövőre.

Az alapkérdés mégiscsak ez: szükség van-e még az egyszerű emberi tisztességre az élet előmozdítása érdekében, vagy el lehet-e tekinteni tőle az irányítás gyakorlása közepette; vagyis, hogy a tisztesség és a klasszikus erkölcsi élet fontos-e még, vagy elegendő a hatalom gáttalan növelése; hogy továbbá a gáttalan növelése és az erkölcsi élet alárendelése (az individuum funkcionális kezelése)

mennyiben szolgálhatja az élet jobbra, gazdagabbá tételét? S hogy a jobb élet — a szó erkölcsi értelmében — kategória-e még egyáltalán, amelyen érdemes gondolkodni — vagy Tolsztojjal véget ért-e az ember belső kultúrája?

Auschwitzot lehetetlenség félresiklásnak, egyszeri, történelmi tévedésnek tekinteni. De nem is a 19. századi (német) filozófiák vezettek hozzá. Auschwitz egész Európa nagy kudarca, Európa mélylélektanának rettentő története, e történet kulminációja. — Azon másrészt lehet vitatkozni, hogy ezt az örületet lehetett-e volna korábban is tartani. De ez irreális vita lenne, miután a realitás, a valóság mégiscsak az egyetlen igazán meggyőző eleme az igazságnak.

Semmi sem mulatságosabb, mint különben okos, ám a vallás, a misztérium iránt teljesen tompa érzékű emberek Istenről szóló elmélkedéseit olvasni. Még a „legzeneietlenebb” embert is elfogja egy bizonyos életkorban a kényszer, hogy néhány gondolatot, néhány mondatot Istennek áldozzon. Ezek a mondatok többnyire arról szólnak, hogy „van-e”, „létezik-e” Isten, s hogy amennyiben „van”, „létezik” (vagyis hogy ő azt gondolja-gondolná: van és létezik), mennyiben könnyítené meg a dolgát, vagyis a halála tényének elfogadását. Ezután következik a világ gonoszságáról és Isten mérhetetlen jóságáról, bölcsességéről szóló töprengés, majd a túlvilág latolgatása: elképzelhető-e vagy sem, kívánja-e, hogy legyen (túlvilág), vagy nem kívánja etc., etc. Tehát mindig kiderül, hogy a reménytelen racionalista vagy materialista csak a saját apakomplexusából tud kiindulni, Istent kizárólag antropomorf Istennek, elképzelhetetlen személynék, de csakis személynek tudja gondolni. — Azért olyan komikus ez, mert annyira ellentétes az alázattal, és a szenvedés mélyén kivirágzó szolidaritással (szeretettel), amely a vallási érzés lényege. Ez az érzés beéri annyival, hogy helyzete, az emberi állapot nyomorának és felfoghatatlan szépségének átérzése Istent gondoltatja vele, anélkül, hogy erről tárgyi bizonyítékot óhajtana nyerni. Az, hogy az ember *eljut* Isten gondolatáig: helyzetének kifejezése. S ennyi elég, ennyivel be kell érni, mert e gondolat megszületése az aktus maga, ahogyan az ember minden korban, mindenütt újraszüli az istenség gondolatát: az egyetlen kötelezettség, amely ebből a gondolatból annak gondolójára háramlik, a *kifejezés*. Hogy ez a kifejezés imádság-e, művészet, alkotmány vagy egyszerűen egy élet, egy szimpla, de teljes élet: ez mindegy, de az istenség gondolata nem mehet túl a tökéletesség felé törekvő (nem a tökéletességre, hanem a tökéletesség felé igyekvő) kifejezésen; s ez a kifejezés, amiként a vallásos élet is, nem más, mint *küzdelem*. (Azt hiszem, Wittgenstein is ide jut el végül.)

Az újra meg újra halható szemrehányás, hogy a zsidók nem tanúsítottak ellenállást Auschwitzba hurcolásukkor, csupán a szégyen elviselhetetlenségének projiciálása. Mélyen vallástalan gondolat egyéb-

ként, hiszen Auschwitzot *meg kellett élni*, áldozatként is, hóhéreként is, s ez az élmény valamit kifejez. Nem egy hősi, zsidó-nacionalista mítosz alapjául szolgáló ideát fejez ki, ez kétségtelen; nem a harcos szellem, sőt nem is a zsidó vallási szellem apoteózisa, ez is biztos. De mélyebb vallási értelemben — s az „ember” életében is, tehát a történelmi emberében, annak az embernek az életében, aki az úgynevezett s immár rég nem létező humanizmus tárgya —, ebben a mélyebb értelemben tehát súlyosan jelentőségteljes, súlyos jelentőséggel teli. Végül is Jézus Krisztus sem tanúsított ellenállást a megkínzatosítás s a keresztre feszítés ellen. Ráadásul mindennek nem volt „semmi értelme”. S mégis meg kellett történnie, s hogy megtörtént, az nem múlik el soha. Ebben az értelemben gondolom, hogy sem a keresztt, sem Auschwitz nem múlandó. Persze, nem kell elvárni, hogy a historikus szellemben nevelkedett s a modern zűrzavarban élő ember megértse.

Isten(t gondolni) nem más, mint (például) a fúga az *op. 106*-os zongoraszonáta végén. Nem megoldás, de egy szerves képződmény — egy mű vagy egy élet — lehetséges, bár kérdésekkel teli, korántsem megnyugtató, de valamiképpen büszke és felemelő lezárása.

Celan, Bachmann, Améry, Kafka, Sylvia Plath stb., stb.: mind egyfajta szükségszerűséggel rohantak a pusztulásba. Ez a szükségszerűség az *áldozat-lét*tel való azonosulás, ami, úgy látszik, a 20. századi szellemi élet legmarkánsabb kifejezésjegye. Egyúttal a hallhatatlan német romantika hatása tükröződik benne, mint egyébként a német jelenségekben általában: Hitler éppúgy német romantika, mint Wagner vagy éppenséggel Céline és, igen, Bachmann: az élet vagy demonstráció, vagy kollaboráció, s a demonstráció leghitelesebb szellemi formája az áldozati önpusztítás. Ez az utolsó, ami még a hatás reményét rejti önmagában.

Az Én: az az örület, ami miatt nem látjuk önmagunkat, s ami végül a másik ember — s gyakran önmagunk — gyilkosává tesz.

Érdekes, hogy még senki nem jutott arra a gondolatra, hogy Jézus Krisztus tulajdonképpen Auschwitzban született (az intézményes gyerekgyilkosság idején), s az első nagy túlélő volt, aki illegálisan maradt életben s tán ebből merítette szentségét — miként, bizonyos értelemben, Mózes is, ámbár az ő története teljesen egyéni, nincs kapcsolatban a társadalmilag intézményesített tömeggyilkossággal, s ennek traumatikus következményeivel.

A társadalmi tudatalattinak Auschwitz a neve. Auschwitz nem metafora; hanem valóság. Auschwitz előtt is valóság volt Auschwitz, de Auschwitz óta Auschwitz a valóság, akkor is, ha ez féken tartott, leplezett, elvárásolt, a média által keresztül-kasul hazudott, nem tudott, sőt ártatlan valóság is. Auschwitz óta ugyanis semmi sem tör-

tént, ami Auschwitzot kiegyenlítette, kiengesztelte, tehát harmóniává oldotta volna. Mondhatni: Auschwitz óta nem történt semmi új.

Auschwitz nem Hitlerhez tartozik. Hitler lehet egy történelmi pillanat terméke, Auschwitz azonban az emberi természet megnyilatkozása, ugyanúgy, mint más részről a zene vagy a vallások.

Nem Auschwitz maga radikálisan új minőség; Auschwitz csupán e radikálisan új minőség mint valóság; lehetséges az, ami megtörténik, és csak az történik meg, ami lehetséges is — valahogy így írja Kafka. (Még nem Auschwitzról, még csupán mint lehetőségről, amely azonban nyilvánvalóan immanens.)

A „Hol volt Isten Auschwitz idején?” teljesen gyermeteg kérdés, valami olyasmi, mint: „Hol volt apu, amikor engem ütöttek a többi gyerekek?” Ugyanúgy feltehető, ahogyan Szent Ágoston kérdezte: „Hol volt Isten (vagy: mit csinált Isten) a Teremtés előtt?” Ez teológusoknak, azaz gonosz gyerekeknek való kérdés. Az angolna is kérdezhetné a Balatonban: Hol volt Isten a fűzfői szennyvíz bebocsátásakor? Az ember hol gyilkos gyermek, hol megvert gyermek, hol pedig sértődött gyermek: mikor lesz egyszer már felnőtt?

A különös az, hogy ha felkérnék egy — mondjuk — az évszázad rémtetteiről szóló előadásra, akkor ezt az előadást végül is meg tudom írni; s ez azért különös, mert én csakis a — hogy is mondjam? — az „ellenáramban” tudok írni. Ez pedig azt kell jelentse, hogy a „főáram” még mindig az, amely Auschwitzot és a század egész rémületes korszellemét igazolja; mondhatni, a hivatalos álláspont ma is a fasiszta álláspont (tágan értelmezve, úgy, hogy pl. a szocializmus néven ismeretes orosz nacionalizmus is beleférjen), *cum grano salis*, némi hivatalos mentegetőzéssel és némi leplező, vagy mondjuk inkább: álcázó szóhasználattal.

Cioran nagyszerű, olykor lenyűgöző; de szavain mindig áthallom a mélyen sértett gyermek védekező zokogását. A preventív pesszimizmust túl jól ismerem ahhoz, hogy elkerülje a figyelmemet, s a sértettségből, a rettegésből eredő satanizmus tulajdonképpen untat; igazi nagyságot csak a mindent tudó elfogadásban látok, a valamennyi rossz tapasztalatot ismerő, a valamennyi tagadásra keresztülhajszolódott „és mégis”-ben...

Elképelek egy új, egy modern teológiát, amely nem lenne egyéb a teremtés valamennyi rossz tapasztalatát összefoglaló *tudomány-nál*, melynek előadásmódját azonban áthatja valamilyen *isteni stílus*, egy metafizikai ellenpont, de csak *mint művészet*, s nem mint artikulált érvelés. — Miről beszélsz? — mondhatja erre K., az író: hallgassd meg a *János-passiót*. Igen, mondanám erre én, de Bach még nem ismerte Auschwitzot, csupán a poklot.

„És én ki vagyok...”¹

Székely Magda költészetéről az identitásképzés szempontjából

Szarka Judit (leánykori nevén Beke Judit) 1965-ben született Budapesten. Egyetemi tanulmányait az ELTE BTK-n végezte. Jelenleg az ELTE Radnóti Miklós Gyakorlóiskolájának latin–esztétika–mozgókép-kultúra és médiaismeret szakos tanára.

¹Székely Magda: *Béke*.
In uő: *A testen túl*.
Régi és új versek.
Magyar Írószövetség –
Belvárosi Könyvkiadó,
Budapest, 1996, 83.

²Vö. Northrop Frye:
Kettős tükör.
A Biblia és az irodalom.
(Ford. Pásztor Péter.)
Európa, Budapest, 1996.

³Vö. a gör. *kharakter* szó jelentette a pecsétnyomót és a pecsétképet, amely a tulajdonságot vagy a lefoglaltságot kifejezte; így hívták a katonák és a rabszolgák jegyét is. Az Ószövetségben szintén található ilyen megjelölés; a körülmetélés a szövetség jele volt (Ter 17, 11),

lz 44,5 szerint a messiási korban a választottak Isten nevével lesznek megjelölve. Hasonlót

Székely Magda költészetében az identitásnak mint sajátos (ön)elbeszélés megalkotódásának egyik különleges ismertetőjegye az, hogy ez a narráció mintegy egybe- és összeszerkesztődik kultúránk Nagy Poémájának² szövegtestével. Amiképpen a Teremtés könyvében az Úr saját képmására személyes és szabad embert teremt, azonképpen a Székely Magda-i költészetet mintegy a Biblia teremt meg saját képmására és hasonlatosságára: szellemi áramlatokból válogatva, időbeliségének sebezhetőségét felfedve, azaz a történelemmel szoros kapcsolatban állva, spirituális és szövegszerkesztési ugrásokkal, szakadásokkal és hosszú, már-már kínos precizitású válogatással. Ha tehát meg szeretnénk érteni a narratív identitás megalkotódásának azt az útját, melyen ez a költészet jár, akkor nem tekinthetünk el attól, hogy egy átfogó (s ezáltal óhatatlanul elnagyolt) pillantást ne vessünk az oeuvre nagyszerkezetére.

Székely Magda költészetének indító és az életművet mindvégig karakterizáló³ alaphelyzete a próféta és a tanú (beszéd)situációjának negatívba és sötétbe fordulása.

*Mert ki a népet attól óvja,
ami majd eljön, biztosan,
ha addig meg nem tér a jóra
az még segíthet. De aki
maga mögött az iszonyattal
a megtörténtet hirdeti,
annak már nincs tennivalója.*

*Én minden éjjel csontmezők
fölött virrasztok. Néma oltár.
Mind rámmered. Nincs szigorúbb
a megvalósult víziónál,
mert rámmered, és kényszerít,
s ki erre egymagam maradtam,
szólnom kell. Semmisen segít,
de ne maradjon kimondatlan.*
(Kőtábla/2)

A Bibliában a próféta az Úr igaz, meglevenítő, teremtő szavának öntestében való megszólaltatója, és mint ilyen tanúja a szövetségnek, a *mindig Veled leszek* ígéretének.⁴ Székely Magda költészete viszont a shoá totális pusztításáról tanúskodik, próféciája mintegy

említ az Újszövetség (Jel 7,2–8). Az Ef 1,13; 4,30; 2Kor 1,22 szerint a megkereszteltek a Szentlélek pecsétjét hordozzák.
<http://lexikon.katolikus.hu/S/szents%C3%A9gi%20karakter.html>

⁴‘ehje ‘aser ‘ehje (Kiv 3,14). A „vagyok, aki vagyok” isteni önkinyilatkoztatásnak van olyan értelmezési lehetősége is, mely szerint hűség-ígéretként olvasható, az „én vagyok, aki mindig veled leszek történendő” értelmében (Balassa Péter bibliai hermeneutika óráinak szóbeli közlése alapján).

⁵Vö. Pilinszky János: *Ars poetica helyett*;
http://mek.oszk.hu/01000/01016/01016.htm#h2_9

⁶Székely Magda: *Jákob*. In uő: *A testen túl*, i. m. 90. – Vö. „A központozás hiánya alig volt még ilyen szerves költészetben. Itt ez a kifejezést hordozó, kő súlyú és keménységű elem. A hiány.” Tandori Dezső: *Székely Magda: Ítélet*. Kortárs, 1980. július, 1161–1163.

⁷Vö. (Kereszt- és hossz-)metszetek *Edmond Jabès könyveiből Somlyó György fordításában és kommentárjaival*.

visszafelé szól, a megtörtént iszonyatot hirdeti. E versek olvastán magunk is sajátosan pervertált helyzetbe kerülünk: amiképpen a beszélő a holtak immár semmilyen ígére fel nem támadó csontjai fölött (Ez 37), azaz *senkinek* hirdeti a megtörtént iszonyatot, amelyről tehát immár nincs mit jövendőlni, úgy mi, a versek olvasói e semminek válunk tehetetlen tanúivá. Elnémult Isten és ember dialógusának ősi színpada, az oltár, a próféta szava szikkadtan és hiábavalóan száll a sivatagban, s a próféta szerep ezen önköltésének, mi, a szövegek olvasói vagyunk *néma* tanúi. Hallgatásunkkal mi is részesei leszünk a botrány⁵ örökkévalóságának, és e negatív prófécia egyedüli igaz meghallása, azaz némaságunk által saját magunknak mint e prófécia befogadóinak is megsemmisítőivé válunk.

De ha jobban belemerülünk e költészet negatív apokrifjeibe, akkor az is revelálódik számunkra, hogy nem csupán a megszólítottak haltak meg, hanem immár elenyészett a hívás, a meghívó is: „Állótüzek tölcseirein / lebeg az irtózat trónus. / Szeráfok és grifek helyén / ők állanak, ragyog a csontjuk. / (...) Szent, szent, szent vagyok én, / merő gáz a testem, / szappan és gáz, szappan és gáz, / az én glóriám iszonyatos” (*Mártír*).

A színelátás izaiási (Iz 6,1–7) szövegének helyén Istennek mint a személyesség dinamikus szabadsága megtörténésének helyén a krematóriumok tüze lángol: a próféta immár a szövetség (szöveg)tes-tének füstté, semmivé-foszlásáról beszélhet csak.

Nincs Isten, aki küldje, nincs nép, aki meghallgassa a prófétát, aki ezen szituáltsága által saját megsemmisülésének is tanúja. A krematóriumok tüze helyén nincs immár más, mint az a „füst csontszilánk salak”, amely a nyelv elől is mintegy sötétbe rejtőzik.⁶

S ha valaki esetleg még mindig megpróbálna az abszurditás erejének ellenállni, s az iszonyatot Bildád, Cófár és Elifáz példájára valamely bűnösségből eredeztetni, az megkapja a racionalizálás lehetőségét végképp megsemmisítő Jób mindenek feletti igaz tanúságát: „én már tudom: nem őriz Úr, / s mi most elért, lecsaphat ismét. / Födelem alá mindörökre / beköltözött a védtelenség” (*Jób*).

Összeomlottak kultúránknak olyan nagy elbeszélő struktúrái, mint a bűn és bűnhődés logikája, a bíró, vádlott, védő (világ)drámája, megszólító és válaszoló interperszonális együttmozgásai: egyedüli antropológiai mintának a saját létének korlátai között önnön igazságát alázattal és méltósággal fölmutató Jób maradt, akire lesújt a szövetséget szétperzselő iszonyat abszurditása, és a lángoló könyv helyén⁷ egyedül az abszurditás kimondhatatlan bizonyossága marad.

A költői beszédnek ez a szituáltsága a maga iszonyatában tulajdonképpen olyan tökéletes és elementáris, akár a Dekalógus kőtáblái; innen az ismétlés költői mágiáján túl nincs hová továbblépni.

De Székely Magda költészete mégis képes a metamorfózisra: a shoá csontvázán eleven és az élőhöz hajolni vágyó és képes szövegtestet szövődik.⁸ A „miképpen lehetséges ez” (Lk 1,34) kérdésére azonban ugyanúgy nincs intelligibilis válasz, mint a shoá megtör-

In: *Más(ik) – lét(e)*.
Athenaeum, 2. kötet,
4. füzet, 1995, 47.

⁸Lásd *Az ítélet*. In uő:
A testen túl, i. m. 14.

⁹Vö. „Csakhogy a világ
abszurditásának
fölismerésén túl – és épp
a menekvés irányában –
van egy még követke-
zetesebb, ha úgy tetszik,
még abszurdabb lépés, s
ez a világ képtelensé-
gének a vállalása.”

[http://mek.oszk.hu/01000/
01016/01016.htm#h2_9](http://mek.oszk.hu/01000/01016/01016.htm#h2_9)

ténhetőségére. A metafizikai botrány mozdíthatatlanságával a test
puszta létének vegetatív elementaritása képződik meg, mely nem
legyőzi, felülmúlja, főleg nem be- és meggyógyítja a totális pusztu-
lást, hanem egyszerűen és megmagyarázhatatlanul együtt létezik
vele, mintegy beleöltözik az abszurditásba.⁹

*Ahogy a padlót átüti
a fa, és betölti a házat,
hiába téptem gyökerét,
kikelt a kéretlen bocsánat.*

*Meleg ruhám, a gyűlölet
naponta szakadozik rólam,
és védtelenül maradok
a lassan rámtörő vadonban.*

*Átfog, felemel a magasba,
és én vagyok már minden ágon,
s felzúg, ragyog az aranyerdő:
lefoghatatlan ifjúságom.*

(Aranyerdő)

Székely Magda költészetéről szinte minden komoly értelmezője
(Nemes Nagy Ágnes, Tandori Dezső, Schein Gábor, Vörös István) el-
mondja, hogy alapvetően misztikus karakterű, s metaforicitásának
útja a krematóriumok tűzéből az apokatasztaszis fényességébe tart.
De érdemes talán azt is tudatosítani, hogy e költészet biblikus jellegét
sajátos test-centrikusságában is továbbírja. A Biblia paradoxitásokkal
átszótt textusában ugyanis az egyik rendkívül fontos szál Ábrahám,
Izsák, Jákob és Jézus Istenének a teremtés materialitásban való meg-
jelenése: a szövetség mibenlétének egyik legelementárisabb megmu-
tatkozása például a szerelmesek/házastársak testi egyesülése,¹⁰ az
első szerelem perzselése a pusztában (Oz 2,13–22), mely ugyanakkor
a létezőket néven szólító megismerés erőszának és éthoszának non
plus ultrája,¹¹ hasonlóképpen a bálványimádás szövetségsgzésének
eleven bemutatása a házasságtörés paráznsága (Oz 1,1–2,12). Az
Úrral való találkozás helye a gyermekekben és jószágokban való bő-
velkedés érzéki gyönyörűsége (Zsolt 128), de a testi megfosztatottság
olyan határhelyzetei, mint a kínzó éhség és szomjúság, a testi meg-
kínztatás (Zsolt 22), a meddőség (1Sám 1,1–17) és elnémulás (Jób 40,3–
5), a létezés megtapasztalásának, aiszthészisének olyan intenzitású
megtörténései, amelyek az Úr epiphániáinak kitüntetett tereivé vál-
hatnak.¹² Test és lélek, szellem és érzékiség, föld és ég a Bibliának e
szövegvonulatában az egyetlen teremtésben való komplementaritás
unio mysticáját érzékelik meg. Hasonlóképpen a Székely Magda-köl-
tészet átváltozásának misztikája az egyszerűen létezése időbelisége
révén ölelni és szülni vágyó fiatal test elementaritásában rejlik.

¹⁰Az Ószövetségben a
házasság fogalmának
kifejezésére leginkább
a szövetség, *berit* szó
használható. Vö. Herbert
Haag: *Bibliai lexikon*.
(Ford. dr. Ruzsiczky Éva.)
Szent István Társulat,
Budapest, 1989, 580.

¹¹Vö. Herbert Haag:
i. m. 1202.

¹²A bibliai szöveghelyek
természetesen csupán
lehetséges, kiragadott
példák.

E vitalitás azonban továbbra is visszamatat, pontosabban szólva összefonódik a(z eléggő) Biblia mint mintakép struktúrájával: a szerelmi költészet feltörő vizei („Kőből vizet fakasztani / könnyebb, mint amit te tettél, / amikor engem mozdulatlan / szikláimból megteremtettél. / (...) Buzog a forrás. Legyen áldott / a te neved.”) a Ráheld megpillantó Jákob bizalmának botránnyában tükröződnek: „Mikor Jákob Háránba indult / s az itatóhoz érve / végül Ráheld is ott találta / hogy megszolgáljon érte / (...) Aztán mikor keze nyomán / a földből víz fakadt / nem tudta népére mi vár / füst csontszilánk salak” (*Jákob*).

Hasonlóképpen az anyaság sem valami (ál)eksztatikus létmódváltás, hanem sajátosan alázatos felelet a shoá gyakosság-totalitására: „Túlélni tudta nem lehet / hiszen ő volt a holtabb / mint akik körülötte már / csak szétszórt hamu voltak / de mert mindannyiuk helyett / kellett helytállnia / így tette amit tehetett / Lett egyetlen fia” (*Felelet*).

¹³Székely Magda:
Kardnyelő; Sivatag. In uő:
A testen túl, i. m. 59., 60.

¹⁴Székely Magda:
Madonna; Kettős fénykép;
Fiam. In uő: *A testen túl*,
i. m. 66., 106.

A szövegek útja tehát átvezet a létezés primordiális eseményein: ölés, ölelés, falás, éhezés,¹³ szülés, elenyészes,¹⁴ mely tapasztalatsort eddig a létezés elementaritása aiszthészisének nevezünk, és/de mivel mindez a shoá alapító eseményének összefüggésében történik, ugyanazzal az erővel állítható az is, hogy mindez a természet amorális közömbösségének működése; továbbműködés a jóvátétel közegében. Így válhat a létezés parancsa egyben az anonim bűnösség életfogytiglani ítéletévé.

*Leszek mindegyre némább
megfojt minden napom
a torkomban tüzes kard
ki nem okádhatom*

*Mert állatokból élek
a húsuakat falom
mert temető a gyomrom
tömegsír borzalom*

*Mert más elől falom fel
a keze csontkarom
füvet zabál miattam
fölfordul a napon*

*Mert ami igazam volt
az egyetlen vagyon
oly gyorsan fölزابálták
nyomát sem láthatom*

*Mert ami igazam volt
én sok ártatlanom*

kezet fogok mosolygok
a gyilkos megvagyom

Mert átver a tüzes kard
húsburkon érfalon
s felelhetek hiába
mindenért egy napon
(Kardnyelő)

A bűn egyetemessége és a létezés primordiális parancsai egy Janus-arc lehetetlenül egymásra néző két fele lennének? Hol van hát a mérték, a határ, a norma,¹⁵ az a szinte súlytalan mozdulat, ami mégis dönt, ítéel, minősíti a helyzeteket? A Székely Magda-költészet az emberi egzisztencia e végtelenül természetidegen és ezáltal ontológiai súlyú kérdésére adott radikális válasza az eszkaton „végső világossága”.¹⁶

¹⁵Tatár György:
„A kivételes állapot”.
Pannonhalmi Szemle,
1999. VII/2. 34–44.

¹⁶Lásd Székely Magda:
Súlytalanság. In uő:
A testen túl, i. m. 76.

¹⁷Az apokalipszis szó az
ógörög *apokályiptein*
= feltárni, leleplezni,
kinyilvánítani jelentésű
igéből képződik.

¹⁸Vö. Pilinszky János:
Ars poetica helyett;
[http://mek.oszk.hu/01000/
01016/01016.htm#h2_9](http://mek.oszk.hu/01000/01016/01016.htm#h2_9)

¹⁹Vö. Pilinszky János:
B. I. kisasszony;
[http://mek.oszk.hu/01000/
01016/01016.htm#h3_212](http://mek.oszk.hu/01000/01016/01016.htm#h3_212)

Az életmű egyik csúcspontjaként számon tartott *Ítélet* című vers egy hihetetlenül világos és kifinomult gesztussal tesz tanúságot a normativitás létfontossága mellett: e szövegben a végítélet mintegy a gravitáció törvényének visszajaként történik meg. Ily módon az ítélet nem valamely iszonyatos Pantokrátor utasítás-sorozata, hiszen miféle morális kód mentén lehetne szétválasztani a gyilkost és áldozatot: „Leomolván az időök mint a várak, / napján a végső elszámoltatásnak, / mindkét oldalon ugyanazok állnak. / Egy szín alatt a jók, a rosszak, / szorongatókon a szorongatottak / enyhületlen egymásba rajzolódnak.”, hanem a visszavonhatatlanul megtörtént események belső természetének feltárlása.¹⁷ Az ítélet egyszerűen áradó fényesség, melyben megmutatkozik, hogy mi az, ami ezt a fényt, amely nem más, mint egy „Hasonlíthatatlan intimitású”¹⁸ hívás hangja, képes magába fogadni, és mi az, ami nem. Mi az, amit végképp magába temet a tehetetlenség bűnössége,¹⁹ és mi az, ami képes fény és hang komplementaritásába öltözni: „Ott csak a jó az, ami súlya nélkül / felsorakozva útra kelni készül, / a gyöngye híd csak egy hívásból épül, // ha majd beteljesedve / oda-átról, áradnak egyre, / a fényből másba, fényesebbe.”

A sajátosan absztrakt, szinte természettudományos jellegű paradoxonokból építkező vers (vö. a fény egyszerre részecske és hullámtermészetének zseniális metaforizációjaként is értelmezhető hívást megjelenítő fény alétheia-eseménye) biblikus mélyszerkezetét a már-már a protestáns zsolttározás ritmikájának, olykor komor hangvételének intonációja képviseli, valamint a *beteljesedés* mint a Biblia Nagy Poémájának végkifejlete az apokatasztaszis megtörténésében.

És itt léphet át Székely Magda költészetének identifikációs narrációja egy új dimenzióba, a biblikus üdvtörténet legszemélyesebb megélésének drámai terébe. Az Úr a teremtésben szövetséget kötött az emberrel, melyet az életre tett ígéretként megújított Noéval, hogy

aztán az egyetemes történetet mintegy forrón, szerelmesen személyessé tegye az Izraellel való eljegyzettségben, az Ábrahámnak (Ter 12,2) és Jákobnak tett megváltói ígéretben (Ter 26,4). És bár e szerelem egyaránt bővelkedett az Énekek éneke forró éjszakáiban és a kölcsönös megcsalások iszonyatos szenvedéstörténeteiben, sőt e szövetség házasságlevele és alanyai egyaránt porrá égtek, mégis túl tűzön és dögkúton,²⁰ az apokatasztaszisz „testnél telítettebb fényében”, megdicsőült materialitásában beteljesedik a szövetség, amennyiben *Izrael az üdvösség egyetemességének közvetítőjeként* beteljesítve meghívását végre unio mysticába lép az új éggel és új földdel (Jel 21,1–5).

²⁰Vö. Székely Magda:

Kút fölött. In uő:

A testen túl, i. m. 51.

²¹Vagy Kedron, völgy

Jeruzsálem mellett, mely a város északi részén, a Földközi- és a Holt-tenger vízváltakozójában veszi kezdetét és csak nagy esőzés után tartalmaz vizet. A keresztények a völgy azon részét, mely az Olajfák hegye és

Jeruzsálem közé esik, már a középkorban

Jozsáfát völgyének

nevezték, mert a Joel (III. 17) által ily néven

megjelölt hely (az isten ítélet mezeje) földrajzi

fekvése a K. völgyével összeesik. Ezért a zsidók,

keresztények és muszlimok úgy tekintik a K.

völgyét, mint az utolsó ítélet s részben a föltá-

madás színhelyét is,

ahova, különösen a zsidók és muszlimok szívesen

temetkeznek. Forrás:

Pallas Nagylexikon.

Lásd még:

<http://www.kislexikon.hu/kidron.html#xzz2cLA7MUZ2>

²²„Anyám, az élet első

hívására felelek, a szeretet első kimondott

szavára, és a világ

a te hangodon felel.”

Az Izraelnek, azaz Istennel és Istenért tusakodónak elnevezett Jákobhoz (Ter 32,28) való tartozás eszkatológikus önazonossága akkor teljesedik be, amikor Jákob mintegy szabadítóként az apokatasztaszisz ígéretének földjére vezeti az ő mintájára és hasonlóságára meghívottá vált népeket: „Először Jákob indul más terekre / hol más esélyre méretik a mesgye / hogy eltérése terhet letehesse // Először Jákob mozdulata által / mozdul mind ahogy jeléből kilábal / mint a pusztából hetvenedmagával // indul a testnél telítettebb fénybe / tört létezésből teljes létezésbe / Kidronvölgy arany kapuja elébe.”²¹

Milyen tehát az a magyar zsidó identitáskép, amely kibontakozik a Székely Magda-i költészetből?

E költészet esetében a zsidó identitás egyértelműen az Ábrahámhoz és Jákobhoz való történeti és spirituális kapcsolódásban gyökerezik, melynek tétjét azonban egyértelműen a shoá adja meg. Az önértelmezés egzisztenciális súlyú történetének kezdete egyszerre képződik meg a totális, mintegy materiális bizonyosságban egyrészt a világértelmezés, másfelől a meggyilkoltatás felől.

Székely Magda az *Éden* című kötet életút-interjújában vall arról a meghatározó erejű gyerekkori élményéről, amikor egy nagyon tisztelt rabbi megsimogatta a fejét. A kislány akkor úgy érezte, mintha egy angyal érintené meg. Az ön- és világismeret mítoszainak bűvöletében élő kisgyerek számára a rabbi érintésében érzékileg megtapasztalható valóságként revelálódik őseinek hite. Viszont ugyanez a kislány egy kis idő múlva úgy veszíti el édesanyját, hogy szinte appercipiálni sincs ideje: a gettóban lévő háznak véletlenül éppen az udvarán volt az anya, amikor egy katonai osztag, akit éppen ott talált, kiterelte. A kislány történetesen az emeleten volt. Soha többet nem látta az anyját.

Egyfelől a világot és annak teremtőjét megszólító, szóvá, azaz emberivé is tehető létezés első pásztora, Ábrahám bizonyossága, másfelől a létezését élhetővé, otthonossá, bizalommal megszólíthatóvá²² tehető anya szappanná és gázzá foszlatása.

A felnövekvő, eszmélő emberbe és az őt meghaladó, ám vele ugyanakkor szoros vonatkozásban is maradó költészetébe tehát a zsidóság elsődlegesen elementáris élethiányként és ítéletszerű bűntudatként íródik be, ez utóbbin egyszerre értve a kivégzendőkre kö-

Edmond Jabès: i. m. 19.
Az anya meggyilkolása
révén tehát mintegy
elnémul a világ.

²³Lásd Székely Magda:
Két szonett. In uő:
A testen túl, i. m. 13–14.

²⁴Lásd Székely Magda:
Az ítélet; Az élő, Ismeretlen.
In uő: *A testen túl*,
i. m. 14., 15., 29.

²⁵Vö. Schein Gábor:
*Lapnyi térben – Székely
Magda költészetéről*.
Pannonhalmi Szemle,
1994. II/1. 88–97.

²⁶1996-ban beszélget-
tem többször is Székely
Magdával, akinek költés-
zetéről írtam esztétika
szakos szakdolgozatomat.
Ekkor említette azt is, hogy
versírás közben legalább
egy teljes füzetet
elhasznál, míg a számára
vállalható versszöveget
visszatisztítja, összesűríti.

²⁷„Krisztus – egy villanás.”
Franz Kafka:
*Az én cellám – az én
váram*. (Ford. Halasi
Zoltán.) Európa,
Budapest, 1989, 39.

²⁸Székely Magda:
Kötőlap. In uő: *A testen
túl*, i. m. 11–12.
E szövegben a
passiótörténeti utalás
egyik legkomplexebb
példájának tekinthető a
sivatagi, azaz a próféta

zönyös cinkosként tekintő magyarság fölötti kíméletlenül igaz el-
ítélés súlyát,²³ másrészt a véletlenül életben maradt utód szinte ki-
bírhatatlan lelkiismeret-furdalását.²⁴ Ugyanakkor ez az utód költői
zsenialitása révén minden jogos gyűlölete ellenére önmaga számára
is és az őt törvényileg és antropológiailag megsemmisítendő tárgy-
nak nyilvánító társadalom számára is kiírthatatlanul magyar, lévén
elementárisan e nyelvhez kötött, a magyar társadalom által legyil-
kolt, ezáltal elnémított anyja nyelvéhez kötött. Költő, aki az egye-
temes emberi természet iszonyatos aspektusának a zsidóság testé-
ben manifesztálódott végletes és minden bizonytalanságot alulmúlhatatlan
manifesztációját csakis és kizárólag a számára némává vált világból
mintegy visszacsikart *anyanyelvén*, magyarul tudja szóvá tenni.

És ezzel el is jutottunk Székely Magda emberi és költői identi-
tásképzésnek sajátos határhelyzetébe:²⁵ *egyszerre kell* áldozatnak és
gyilkosnak, ártatlannak és bűnösnek, magyarnak és zsidónak, em-
bernek és költőnek, *ezáltal egyszerre személyesnek és személyen túlinak
lennie*. Merthogy az ő esetében a költőt vezető költői nyelv útja nem
a Radnóti-féle vallomások líra vagy az oly csábítóan ajánlkozó na-
gyon, szinte nyomasztóan tisztelt és szeretett Nemes Nagy Ágnes-
féle tárgyiasság profán ragyogásába vezetett, hanem a személye-
sen túli, aszketikus intenzív (leginkább Pilinszky költészetével
rokonítható, de annak nyelvhasználatánál absztraktabb poétikai
struktúrákkal élő), sajátosan misztikus látásmód nyelvi megképzé-
sének tájaira. Költőként ő is megélte az Ábrahámot atyai otthoná-
ból elhívó szónak való kitettséget: ő maga mesélt arról, hogy meny-
nyire szeretett volna vad, színpompás képekkel burjánzó költői
nyelvhasználatot, és ehelyett a költésnek mintegy testi kényszere
arra hajtotta, hogy egy szöveget addig tisztítson, szűkítsen, sűrít-
sen, míg érzékelése szerint ez a minimalizálási tevékenység immár
nem folytatható a szó határain belül.²⁶

E határhelyzetbe-vetettség természetesen teszi fel azt a jelen
esetben poétikailag nagyon fontos kérdést, hogy vajon az Ó- és Új-
szövetség határán történő karkai villanás²⁷ kitettsége is (költői) fel-
adat volna-e. A verseit olvasó, interpretáló befogadó válaszában ez
utóbbi kérdésre a szövegek tanúsága szerint egyértelműen igennek
kell lennie. Bár e költészet, akárcsak az Ószövetség rejti el JHWH
nevét, úgy elrejteti Jézus nevét is, de utalásrendszerében, metafora-
használatában egyértelműen megjelenik az újszövetségi passiótör-
ténét kontextusa.²⁸ Nem is lehet ez másként ennek az Íráshoz oly
hűséges költészetnek esetében, hiszen miképpen vehetné semmibe
az Ószövetségnek azt a sajátos hatástörténeti eseményét, amely a mi
kultúránk számára szakadásokkal fölsebzett esztétikai egységgé
tette az Ó- és Újszövetséget. Az a költészet, amely a shoá iszonyatos
tárgyiasságában állva a *beteljesedés* irrealitásának irányába fordulva
értelmezi önmagát, hogyan is hagyhatná figyelmen kívül az incar-
natio botrányának „consummatum est”-jét (Jn 19,30)? Sőt, talán a jé-
zusi, a személyiséget megalázó, a testet megkínzó, majd a felma-

meditatív inkubáció közege
égető napsütésének és
a töviskorona képének
konstellációja: „Fölöttem
éző korona / a nap
kemény tüskéi vernek.”

Hasonlóképpen a
Szakadék című versben
(in *A testen túl*, i. m. 15–16.)
a shoáról való tanúskodás
és a kereszthordozás:
„...mit emelek vállamon /
magányosan és
elvesztem?”, valamint
a Pietà mozdulatának
képei interferálnak:
„...most egymagam /
tartom fel őt a két
karomban”.

gasztaltság fényességében felragyogtató (Mt 17,1–9; Lk 24–51) bot-
rányossága lehet az a dinamizáló erő, mely ezt a költészetet az
apokatasztaszisz beteljesedésében való új égnek és új földnek misz-
tikus szemléletébe beletartja. És amint Jézus többször hangsúlyozza,
hogy először Izraelt jött megváltani (Mt 15,21–28), hogy aztán a vá-
lasztott nép adja tovább az örömhírt, úgy teszi le Székely Magda
költészetében Jákob kiválasztottsága idegenségének terhét, kereszt-
jét, hogy beteljesítse az ivadékában megígért ábrahámi áldást.

A Székely Magda-i költészet narratív identitása a maga egysze-
rűségében, egy-ügyűségében meghökkentően radikális önértelme-
zési feladatra hívja meg olvasóját: vállalja létezése terhét, tegye ki
magát a paradoxitás és abszurditás elhordozásának. Egyszerre kell
igenelnie az iszonyat és a lét vegetatív burjánzásának parancsát,
egyszerre kell szigorú bírónak és az elítéltekkel etikai közösséget
vállaló bűnösnek lennie, egyszerre kell beszélni Ábrahám, Jézus és
Károli nyelvét, egyszerre kell zsidónak és magyarnak lenni, egy-
szerre kell Jóhoz és Jézushoz tartozni, egyszerre kell a nekünk osz-
tályrészül jutott kulturális, inkluzíve költői tradíció megőrzőjévé és
megújítójává lenni. Ezen állásfoglalás megértésekor az olvasóban
talán nem is az a kérdés vetődik fel először, hogy miképpen is le-
hetséges e feszültségek elhordozása, hiszen minden felnőtt ember
tudja, hogy e paradoxitások és komplementaritások feszültsége
csupán értelmezése, analízise annak az antropológiai alaphelyzet-
nek, hogy egyszerre kell ösztön- és kultúrlénynek lennünk. Az ér-
telmezői kérdés talán sokkal inkább a Székely Magda-i identitás-
képzés *kell*-jének mibenlétére vonatkozik. Miért is kell, kellene
kinek-kinek vérmérséklete szerint elverekednie magát odáig vagy
elszenvedni az ahhoz a felismerésig vezető utat, hogy e paradoxo-
nok az emberi létezés/teremttség végtelen összetettségének kom-
plementer aspektusai? Ki kényszeríthet bárkit arra, hogy ezeket az
iszonyatos terheket és feszültségeket belakja és kibírja? Miért ne le-
hetne ebből az egészből egy az autonómia teljes súlyával meghozott
döntés aktusában kiszállni?

Székely Magda költészetének válasza egyértelmű és szigorú.
Nem szállhatsz ki, mert a lét megelőz téged. Vállalnod kell, mert
téged megelőzően vannak (elégett és/vagy megmagyarázhatatlan-
ul megmaradt) könyvek és történetek, melyeket neked is tovább
kell vinned, hiszen ők tovább visznek téged. Nem vagy a létezés
ura. Nem vagy a népek vezetője. Része vagy a világ iszonyatának
és eleveenségének.

*Mert elmozdulni sose vágytam
megálltam a magam helyén
volnék fa fújhatna a szél fenn
tartana lenn a televény
(Mozdulatlan)*

VII. zsoltár

- 1 Hagyjon el Téged
a népek gyülekezete,
de Te ne hagyd el a népeket!
- 2 Felettök térj vissza
a magasságba!
- 3 Ne ítélj meg a népeket,
bírálj meg engem, Uram!
- 4 Ítéld meg a népeket, de
ne bírálj meg engem, Uram!
- 5 Szerezd vissza a magasságot,
de ne számúzd a repülőket,
úrállomásokat és műholdakat.
- 6 Szedd viszont össze
az úrszemetet!
- 7 És a földön se ártana
takarítanod! Építési törmelék,
hűtőszekrény, nejlonszákok.
- 8 Az én pajzsom az Istennél
van, aki még azt hiszi,
kard ellen kell védekeznie.
- 9 Az Isten igaz bíró, és olyan,
aki mindennap haragszik.
- 10 Mit csinálhatnék a haraggoddal?
Mit csinálhatnék az
igazságosságoddal?
- 11 Tényleg őnekik van igazuk,
akiket földicsóítasz?
- 12 Tényleg a gonoszt bünteted?
- 13 Érd utol egy úrhajót —
az még mindig könnyebb,
mint helyesen bírászkodni.
- 14 Tudom, hogy sokszor
az időre bízod, de nekünk
nincs annyi időnk.
- 15 Tényleg nem lehetett volna
ennél jobb, igazságosabb,
vagy legalább barátságosabb
világot teremteni?

XIX. zsoltár

1 Kié a mennyek országa?

2 Az egek beszélnek Isten dicsőségét,
és kezének munkáját hirdeti
az égboltozat.

3 Kié a menny? A halottaké
vagy a meg sem születetteké?

A szellemeké vagy a meteoroké?
Lakható egyáltalán? Olyan mint egy istálló,
de járszol nélkül? Luxusszállóra
emlékeztet, de tévé nélkül?

Börtön talán, de börtönőr nélkül?

Olyan mint egy magtár, ahol
az angyalok zsákokba vannak
töltve? Napszél-bejárta termei
sötétek vagy világosak?

4 Nap a napnak mond beszédet,
az éj az éjnek ad jelentést.

5 Jelentés nélküli éj a földön.

Benne az Osztatlan keze munkája,
törekény úr-üvegből csiszolt égitestek.

Aztán fölhangzik a nap beszéde,
és átvilágít mindent. Csak egy Kőszikla áll
sötéten, komoran, kophatatlanul.

Körülötte, mint a tenger, hullámszik a táj.
Hullámszik a világ szövete és folyóvízűrdik.

6 Az Úr törvénye tökéletlen.

Az Osztatlan törvénye csupa hiba.

A Kőszikla törvénye elveszett.

7 Az Úr rendelései helytelenek.

Az Osztatlan szándéka hely nélkül való.

A Kőszikla nem akar semmit.

8 Az Úr ítéletei változtathatók.

Az Osztatlan véleménye különvélemény.

A Kőszikla nem velük vitázik.

9 Legyen kedvedre való bármilyen beszéd.

XX. zsoltár

Áldáskívánások

1 Hallgasson meg téged a kőszikla,
és nyíljon meg gondolataid előtt,
tévedéseidet szűrjék át a kavicsok,
butaságod váljon humusszá,
sötétséged fekete földdé,
és hajtsanak belőle növények,
de nemcsak ördögbogáncs,
hanem ároalányhaj is.

2 Küldjön néked segítséged
az oszthatatlan, legyen egy része
a tiéd, és a többi se legyen másé,
úgy hogy elzárhassa előled.
Persze te se rejtsd el azt a kis
darabot, amit belőle kaptál.

3 Emlékezzen meg rólad
az örökkévaló akkor is,
ha nem áldozol neki ételt,
de még időt és gondolatot se sokat.
Ne vegye közönyöd tagadásnak,
tagadásod ellenségességnek,
félelmeid hitnek, hited hazugságnak.

4 Csak azt ne várd, hogy minden
kérséd teljesítse, de azt se,
hogy látványosan elutasítsa
valamelyiket, és hinni végre
a dac hozzásegítsen.

5 Ezek autókban bíznak, amazok
számítógépekben, vagy csak
egyszerűen egy játékalatban,
mi elvesztjük bennük a bizalmunkat,
csak magunk maradunk magunknak,
és az már ő, az egy, a fél, a százszázad,
az oszthatatlan.

Jorge Bergoglio és Abraham Skorka beszélgetése

Amikor Ferenc pápa még Buenos Aires érseke volt, jó barátjával, Abraham Skorka buenos airesi főbabbival, a Latin-amerikai Rabbiképző Szeminárium rektorával elhatározták, hogy a katolikus és a zsidó vallás alapkérdéseiről folytatott beszélgetéseiket könyvbe foglalják: az elhatározásból született Az Égről és a Földről című könyv, mely 2010-ben jelent meg Buenos Airesben, három évvel azelőtt, hogy Bergoglio érseket pápává választották. — Az alábbiakban A vallások jövőjéről szóló részt közöljük; a teljes könyv áprilisban jelenik meg a Holnap Kiadó gondozásában.

Skorka: A vallásnak mindig lesz jövője, mert az élet értelmének elmélyült keresése fejeződik ki benne; a befelé tekintés és a Vele való találkozás következménye. Amíg a létezés rejtély marad, amíg az ember azon tűnődik, hogy volt-e rendező elme, amely megalkotta a természetet, amíg ezek a kérdőjelek meglesznek — én úgy gondolom, hogy örökké —, meg fog maradni a vallás fogalma, melyben egy kétségbeesett hívás rejlik, hogy megpróbáljunk választ kapni arra a kérdésre: mi vagyok? Amíg ezekre a kérdésekre nem lesz válasz, az ember mindig szeretne majd közelebb jutni Istenhez, és ez lényegében nem más, mint a misztika. Az viszont, hogy a jövő világában milyen formát fog ölteni a vallás, már egy másik fejezet. Nincs kétségem afelől, hogy az emberekben meg fog maradni a vallás iránti igény, a kérdés az, hogy milyen szervezeti formát ölt majd a vallási tevékenység, és hogyan fog megnyilvánulni. A legnagyobb kérdés az, hogy továbbra is létezni fognak-e az általunk ismert vallási intézmények, hogy tovább fejlődnek-e a hagyományos vallások. Itt már más változatok is felmerülhetnek.

Bergoglio: Szent Ágostonnak van egy mondata, amely abba az irányba mutat, amelyről ön beszélt, rabbi úr. Azt mondja: „Uram, a magad számára teremtettél minket, és mindaddig nyugtalan lesz a szívünk, amíg meg nem pihenhet benned”. Ennek az imának a legfontosabb szava az, hogy „nyugtalan”. Amikor valaki őszintén be akarja vallani magának, hogy mit érez, mélységes nyugtalanság tölti el a transzcendenciával szemben — vagy ahogy ön mondta — a Vele való találkozás miatt. De miközben átéljük a találkozást, máris tovább

keresünk, aztán megint és megint, egyre mélyebbre hatolva. Ezt a nyugtalanságot szeretjük Isten leheletének tekinteni, amit magunkban hordunk, a bélyegnek, amit ránk nyomott. Sokszor még olyanokon is megjelenik, akik nem hallottak Istenről, vagy korábbi életükben vallásellenesek vagy az immanenzizmus hívei voltak, és egyszer csak találkoznak valamivel, ami túlmutat rajtuk. Amíg ez a nyugtalanság létezni fog, a vallás is létezni fog, meglesznek a formái annak, hogy valaki újra Istenhez kötődjön. A „religio” szó pontosan abból származik, hogy egy keresés révén az Úrhoz kötődünk. Ha egy vallás csak rítusokból áll, de nincsenek meg benne ezek a tartalmak, halálra van ítélve, mert a hívőket rítusokkal tölti meg, de a szívüket üresen hagyja. Én is úgy gondolom, hogy a vallás meg fog maradni, mert a nyugtalanság az emberi természet velejárója, és majd kiderül, hogy milyen módon fog megnyilvánulni a jövőben. Ön hogy képzei ezt?

Skorka: Nagyon nehéz előre látni, hogy hogyan fog alakulni a történelem. A vallás, ahogy a Biblia történeteitől kezdve láthatjuk, lényegében egyes személyekben kezdődik: Ábrahám, Mózes, a prófétákban... Ők Isten közelébe jutnak, aki azt mondja nekik, hogy menjenek vissza a néphez, mert a Hozzá való közeledésnek a közösséggel együtt kell megtörténnie. Ez az első csíra, ez a személyes párbeszéd aztán kezd belekeveredni a mindennapokba, más fogalmakkal, más irányú érdeklődéssel együtt; és ez nagyon pozitív kölcsönhatást eredményezett, mert egy vallás, amely nem tud beivódni a hétköznapi életbe, öncélú filozófiai játékban horgonyoz le. A zsidó felfogás szerint a vallás az, amit megélünk, ahogy azt a Tóra mondja: „Jót és helyeset cselekedni Isten tekintete előtt”. De mihelyt átültetjük a spiritualitást a gyakorlatba, mihelyt belevisszük a hétköznapi életbe, különböző érdekek jelennek meg, és belevyúlnak a vallási jelenségbe. Ezek az érdekek sokszor elnyomják a találkozás tisztaságát és szépségét, és végül teljesen meghamisítják. Ezért, ha a vallások jövőjéről beszélünk, akkor az emberiség és a történelem jövőjéről is beszélnünk kell, szinte egy politikai és szociológiai előretételezésbe kell bocsátkoznunk. Hallottam néhány keresztényt, akik arról beszéltek, hogy vissza kell térni a gyülekezeti élet elsődlegességéhez, és ezzel a gondolattal én is egyetértek. Ahelyett, hogy piramisszerű megaintézmények lennének, vissza kéne térni a kis közösségekhez, amelyek spirituálisan önmagukat fogják táplálni. Arról lenne szó, hogy függetlenebb struktúrák jöjjenek létre. Nem tudom, hogy hallott-e erről az elképzelésről; nekem tetszett az ötlet, vagyis hogy ne nagy tömegekkel dolgozzunk, hanem néhány családdal, akik sok erőt hoznak a közösségbe, és más, ugyanolyan vallású csoportokkal működnek együtt összehangoltan, hogy nagy, közös terveket valósítsanak meg — például szociális segítyezést —, de úgy, hogy közben megőrizték az autonómiájukat. Azt is hallottam, hogy Európában vannak emberek, akik a főníciaiak

előtti korokban keresik az önazonosságukat, és ezt nagyon érdekesnek tartom; ez a mélybe ható leásás a gyökerek után, ahelyett, hogy a jövőt kémelelnék. Hogy fog ez kihatni az európai emberek vallásosságára? A judaizmuson belül azt látjuk Latin-Amerikában, hogy a szélsőségek új életre kelnek, mind a jobboldalon, mind a baloldalon. Középút nincs már. Hogy fog kihatni ez a jelen a jövőre? Őszintén szólva nem tudom. Mindig érdeklődéssel figyelem, hogy mi történik a szomszédokkal, a keresztény egyházzal, mert a vallásokban a jelenségek párhuzamosan következnek be. És amikor látom, hogy mi történik nálunk, egy nagyon nagy válságot fedezek fel, amelyben új egyházak jelennek meg, és talán ki akarnak szakadni egy olyan központosított rendszerből, amellyel nem voltak megelégedve. A francia forradalomtól kezdve újra visszatértek a széttagozódáshoz, a nacionalizmusokhoz. Azóta arra is voltak kísérletek, hogy nagy birodalmakat hozzanak létre, de ezek előbb-utóbb rettenetes kudarcba fulladtak, mint Jugoszlávia, amely egyre inkább szétesik. Mindenki visszatér a saját identitásához, és ilyen értelemben beszéltem a gyülekezeti élet jelentőségéről. Na mármost, hogy ebben az új helyzetben sikerül-e eljutnunk a békéig, vagy legalábbis addig, hogy ne legyen háború, nem láthatjuk előre. Ha a vak és önző érdekek kerekednek felül, akkor nem tudhatjuk. A próféták azt mondják — és erről meg vagyok győződve —, hogy ha el tudunk jutni odáig, hogy a párbeszéd fontosabb lesz a hitvány érdekeknél, és a gyülekezeti élet elsődlegessége többé-kevésbé érvényesülni tud, a vallások ki fognak virágozni.

Bergoglio: Ha az ember végigtekint a történelmen, azt látja, hogy a katolicizmus vallási formái jelentős változáson mentek át. Gondoljunk például a Pápai Állam különböző korszakaira, amikor a lelki hatalomhoz világi hatalom is tartozott. Ez a kereszténység eltorzulása volt, nem felelt meg annak, amit Jézus akart, és amit Isten akar. Igen, a vallás a történelem folyamán nagy fejlődésen ment keresztül, miért ne gondolhatnánk, hogy a jövőben hozzá fog igazodni korának kultúrájához? A vallás és a kultúra közti párbeszéd kulcsfontosságú, már a II. Vatikáni zsinat foglalkozott vele. Kezdetől fogva megvolt az igény az egyház folyamatos megújulására — *Ecclesia semper reformanda*. Ez az átalakulás különböző formákban ment végbe az idők során, bár a dogma ugyanaz maradt. A jövőben az egyház új formákban fog igazodni az új korszakokhoz, mint ahogy ma is másképpen él, mint a királyságok, a törvényhozás, az abszolutizmus éveiben. Rabbi úr, ön is utalt a gyülekezetek előtérbe kerülésére. Ez kulcsfontosságú dolog, a kis közösségek mint a vallási hovatartozás helyeinek létrehozására irányuló törekvés. Ez a válasz a vallási és kulturális önazonosság keresésének igényére: ebben a negyedben élek, ehhez a klubhoz, ehhez a családhoz tartozom, ez a világom... szóval van egy hely, ahova tartozom, felismerem magam egy ilyen és ilyen emberben. A kereszténység eredete „gyülekezeti”

volt. Amikor az ember Szent Lukácsnak az apostolok cselekedeteiről írt könyvét olvassa, tisztán látja, hogy a kereszténység tömeges méreteken terjedt; Péter első prédikációikor kétezer embert kereszteltek meg, akik aztán kis közösségekbe szerveződtek. A probléma akkor merül fel, amikor a közösségnek nincs önálló élete, és a magasabb szintű struktúra elfojtja, magába szívja. Pedig a gyülekezetnek éppen ez a hovatartozási érzés ad életet. Emlékszem, rabbi úr, amikor egyszer elmentem magához egy kis beszélgetésre, és elvitt, hogy megismerkedjek a zsinagóga szociális tevékenységét végző nőikkel. Éppen csomagokat készítettek, és zacskókat pakoltak tele a rászoruló családoknak. A zsinagóga vagy a plébánia arra indít minket, hogy segítsük a testvéreinket, a vallásos érzést cselekvéssé változtatja. Ez akkor éppen a rászorulóknak segítségével nyilvánult meg, de más formák is vannak: oktatás, kedvezményes vásár, satöbbi. Az ilyenfajta akciók miatt azzal vádolnak minket, hogy olyasmibe ártjuk bele magunkat, ami, szerintük, nem kéne, hogy érdekeljen minket. Nemrég például misét mondtam a Constitución pályaudvaron az emberkereskedelem áldozataiért: a titkos műhelyekben rabszolgaként dolgoztatott munkásokért, a kizsákmányolt szemetesekért, a drogfutárnak befogott kislányokért, a prostitúcióra kényszerült kislányokért. Egy nagy tüntetésbe torkolt az egész, amelyben olyanok is részt vettek, akik nem katolikusok, akik nem osztoznak a hitemben, de a testvéreink szeretetében igen. Nem mászom bele a politikába, de belemászom annak a testvéremnek a húsába, akit egy rabszolgákat dolgoztató gyárban bedobtak a darálógépbé. Az is igaz, hogy egyesek arra használják fel a helyzetet, hogy politikai jellegű struktúrákat csempésszenek be a mozgalmakba, ezért kell jól meggondolniuk az embereknek, hogy milyen formában vesznek részt ezekben az ügyekben.

Skorka: Ahogy Jesája mondta, „ne feledkezz meg a testvéred húsáról”.

Bergoglio: A fordítás, amit én használok, úgy szól, hogy „ne szégyeld a testvéred húsát” [lásd Izajás 58,7]. A vallások kapcsolata kompromisszummal jár, nem megfutamodással. A katolikus szellemiségnek volt egy korszaka, amikor a *fuga mundi* létezett, most egész más felfogás uralkodik, be kell kapcsolódnunk a világba, de mindig a vallási tapasztalatból kiindulva. Őn az előbb említette, hogy amikor egy vallásban fellép egy jelenség, akkor az a másik vallásban is fellép. Komoly probléma akkor van, amikor a spirituális tartalom ideológiai tartalomra szűkül, a saját vallási tapasztalat erejét veszti, és mivel úr marad a helyén, az eszmék világához fordulnak, hogy betöltsék. A másik veszély az, ha csupán a jótékonyosság kedvéért jótékonykodnak, mint valami nem-kormányzati szervezet, ahelyett, hogy a vallási tapasztalat is része volna az akciónak. Vannak vallási közösségek, amelyeket az a veszély fenyeget, hogy önkéntelenül belecsúsznak egy nem-kormányzati szervezetbe. Nem csak arról van szó, hogy ezt és ezt kell csinálni, és akkor segítünk a fele-

barátainkon. Hogy imádkozol? Hogy segíted a közösségedet, hogy eljusson az istenélményhez? Ezek az alapvető kérdések.

Skorka: Amikor az ember visszanéz a múltba, azt láthatja, hogy a zsidó közösségben körülbelül negyven évvel ezelőtt megvolt már a gyülekezeti jelensége. A hatvanas évek végéig volt egy iskola-hálózat, amelyben a zsidó kultúra helyet kapott, voltak cionista ifjúsági mozgalmak, amelyekben mindenféle tárgyakat oktattak — héber nyelvet, történelmet, hagyományokat —, de vallási téren nem volt nagy fejlődés. Ekkor kezdett kibontakozni Argentínában a Konzervatív Mozgalom, amikor a közösség gondolata virágzásnak indult: olyan közösségé, ahova a gyerekek különböző foglalkozásokra járnak, de imádkoznak is. És nagy segélyakciókat is szerveznek a rászoruló felebarátok érdekében. És még valami, amit fontosnak tartok hozzátenni: ahhoz, hogy a jövőben mélyebb vallási élet alakuljon ki, az kell, hogy a vallási vezetők alázatosabbak legyenek. Amikor valaki a fiát tanítja, tisztázni kell vele, hogy az ő igazságáról, az ő vallásáról van szó, és hogy szeretné, ha az utódai tovább vinnék és tökéletesítenék. De teljesen inkorrekt dolog lebecsülni a másik ember vallását, azt hinni, hogy csak neki van igaza. Ha igazán alázatosan viselkedünk, meg tudjuk majd változtatni a világot. Mikha próféta a hívő ember meghatározására a következőt mondta: „Igazságosnak lenni, szeretni az irgalmasságot és alázattal menni Isten oldalán” [lásd Mikeás 6,8].

Bergoglio: Teljesen egyetértek azzal, amit az alázatról mond. Én a „szelidség” szót is szeretem használni, ami nem gyengéséget jelent. Egy vallási vezető nagyon erős, nagyon határozott lehet, anélkül, hogy agresszív lenne. Jézus azt mondja, hogy annak, aki parancsol, olyannak kell lennie, mint az, aki szolgál. Szerintem ez a gondolat minden vallás vezetőire érvényes. A vallási vezetés igazi hatalmát a szolgálat adja. A vallási vezető, mihelyt abbahagyja a szolgálatot, egyszerű ügyintézővé válik, egy nem-kormányzati szervezet alkalmazottjává. A vallási vezető osztozik a testvérei sorsában, velük együtt szenved, őket szolgálja.

Skorka: Pontosan így van. Nem tudom, milyen lesz a jövő vallása, de meg vagyok győződve róla, hogy attól fog függeni, amit mi, mai emberek csinálunk. Walter Benjamin ezt mondta: „Nem tudom, hogy a könyvnek, amit írok, lesz-e hatása, de talán száz év múlva lesz”.

Bergoglio: Tudom, hogy a vallások számára rosszabb korszakok is voltak, mint a jelenlegi, és mégsem szűntek meg. Most talán kisebb számban vannak az egyházi emberek, de voltak idők, amikor az erények voltak szűkösebbek. Az egyháznak voltak korrupciós korszakai. Például arra gondolok, amikor a majorátus, a legidősebb fiú joga létezett, vagy azokra az egyházi javadalmakra, amelyeket olyan

papok élveztek, akik gazdag családok gyerekeinek tanításával biztosították a megélhetésüket. Nem csináltak semmit, és elvilágiasodtak. Voltak nagyon nehéz korszakok, és a vallás mégis feltámadt. Aztán hirtelen feltűnnek olyan személyiségek, mint Kalkuttai Teréz, akik forradalmian megváltoztatják az emberi méltóság fogalmát, akik arra vesztegetik az idejüket — mert valamiképpen elvesztik —, hogy segítsenek meghalni az embereknek. Ezek a tettek misztikát szülnek, és megújítják a vallásosságot. A katolikus egyház történetében az igazi megújítók a szentek. Ők az igazi reformerek, akik változtatnak, átalakítanak, előre visznek és felélesztik a lelki utat. Egy másik példa Assisi Szent Ferencé, aki egészen új szegénység-felfogást hozott a kereszténységnek a kor világi és egyházi hatalmasságainak fényűzésével, gőgjével és hiúságával szemben. A szegénység, a kifosztottság misztikáját vitte tovább, és megváltoztatta a történelmet. A judaizmusban hogyan jelentek meg ezek az emberek?

Skorka: Egy olyan embert említenék meg, akit az argentin zsidó közösség széles palettája részéről sok mindenért számos kritika ért, de aki kétségtelenül meghúzta a választóvonalat az „előtte” és az „utána” között: Marshall Meyert. Nem mondhatom, hogy szent volt, mert a zsidó valláson belül nem ismerjük a szentség fogalmát; azt sem mondom, hogy mindaz, amit csinált, tökéletes volt, és azt sem, hogy teljesen egyetérték minden szempontjával; de azt igen, hogy ha a közösségünk a hatvanas évektől kezdve felvirágozott, azt neki köszönhetjük. Marshallnak nagyon mélyen vallásos vonásai voltak. Senki sem tagadhatja, hogy az ő megjelenésekor volt egy „előtte” és egy „utána”, nemcsak az emberi jogok védelmében folytatott harca miatt, hanem amiért új utat mutatott a felebarátainkkal való kapcsolat terén, és amiért felrázta az argentin zsidó közösség lelki struktúráit. Aztán, már a közelebbi időkben, az elmúlt húsz évben más változás is volt. A vallás ortodoxabb megnyilvánulásaihoz való visszatérésre gondolok. Harminc-nyolcvan évvel ezelőtt elképzelhetetlen lett volna egy ilyen scenárió, a visszatérés ehhez a merev vonalhoz, amelynek sok aspektusát nem fogadom el. Zygmunt Bauman, a híres európai szociológus, aki a „folyékony modernség” fogalmát bevezette, pontosan leírja azt a valóságot, amelyben élünk. Arról beszél, hogy a világban nincsenek már bizonyosságok és elkötelezettség. És az ortodoxia betölti a bizonytalanság miatt keletkezett űrokat. Igazából teljesen a másik szélsőség felé tartanak. A jövő valóságáról beszélve, azt hiszem, meg kell találni a középutat. Néhány bizonyosság érinthetetlen: „ne ölj”, „ne lopj”. De másrészt az élet dinamizmus, szabadság, és az embernek tudnia kell gondolkodni, disztinguálni, mert az élet útjai nem kötelező érvényűek.

Bergoglio: A vallásokon belül vannak olyan szektorok, amelyek az előírt kötelességek hangsúlyozása kedvéért elhanyagolják az emberi problémákat, arra redukálják a vallást, hogy mit kell imádkozni

reggel, délután és este, és hogy mi történik, ha valaki elmulasztja őket. Van egy lelki hajsza a hívők után, és sokakat, akik lelkileg nem elég erősek, ez a szabadságuk elvesztésére vezethet. Ezeknek a szektoroknak a másik jellemzője az, hogy mindig a hatalom megszerzésének irányába mozdulnak. Ami éppenséggel Buenos Airest illeti, lehet mondani, hogy pogány város, nem pejoratív értelemben, hanem a tény megállapításaként. Sok istene van, akiket imád, és ezzel az elpogányosodással szemben felerősödik az a jelenség, amelyről ön beszélt. Az autentikus vallást szeretnék megtalálni, de amikor ez csak azt jelenti, hogy előírások vannak, szabályokat kell betartani, beleesnek a másik végletbe, egy olyan purizmusba, amely szintén kívül esik a valláson. Igaz, hogy a hedonista, fogyasztói, narcisztikus kultúra beszivárog a katolicizmusba. Megfertőz minket, és valahogy relativizálja a vallásos életet, elpogányosítja, elvilágiasítja. Ez a vallásosság igazi vesztesége, ettől félek a legjobban. Mindig azt hangsúlyozom, hogy a kereszténység egy kisdud nyáj, ahogy Jézus mondja az Evangéliumban. Amikor a keresztény közösség nagyra akar válni, és világi hatalommá akar változni, annak a veszélynek teszi ki magát, hogy elveszti vallásos lényegét. Ettől félek én. Talán mondhatja azt ma valaki, hogy kevesebb vallásos ember van, de nagy a nyugtalanság, komoly érdeklődés van a vallás iránt. Létezik istenkeresés az áhítatos népi mozgalmakban is, melyek a hitélet népi formái. Például a fiatalok lujáni zarándoklata. Sokaknál az egyetlen alkalom, amikor belépnek egy templomba, ez a zarándokút: hatvan százalékuk saját jószántából megy zarándokolni, nem azért, mert a plébániák szervezték meg a menetet. A népi ájtatosság szikrája villan fel bennük, ettől kelnek útra, és ez olyan vallási jelenség, amit nem szabad elhanyagolni. Lehet, hogy kevesebb ember van a templomokban, az elkötelezett vallásosság letisztult. A vallás keresése nem szűnt meg, teljes erővel folytatódik, mondjuk, kissé bizonytalanul, kívül az intézményes struktúrákon. Véleményem szerint a vallási vezetők számára az a legnagyobb kihívás, hogy tudják-e irányítani ezt az erőt, vagy sem. Az evangelizáció mindennek a kulcsa, nem pedig a prozelitizmus, amit mára már — hála Istennek — kitöröltek a lelkipásztorok szótárából. XVI. Benedek pápának van egy nagyon szép mondata: „Az egyházhoz egy vonzó ajánlat, nem pedig erőszakos térítés révén lehet eljutni”. Olyan vonzásról van szó, amelyet egy tanú közvetít.

Skorka: A zsidó vallás sohasem volt erőszakosan térítő, de most van egy olyan jelenség, amelyet belső prozelitizmusnak neveznék. Nem kívánják meg valakitől, aki nem zsidó, hogy részt vegyen a zsidó hitéletben, de az ortodox közösségek próbálják közelebb vinni az intézményeiket a többi zsidóhoz. De itt megállnék valaminél, amit ön az előbb említett, érsek úr. A vallási vezetőknek tudniuk kell, hogy hogyan mozgassák mindezeket a jelenségeket, hogyan vezessék a spontánul születő vallásos mozgalmakat. Úgy gondolom,

ez lesz a vallás funkciója a jövőben. Nem hiszem, hogy egy vallási vezetőnek a markában kell tartania a közösségeit, és vaskézzel kell irányítania őket. Ezt csak Isten tehetette meg, aki vaskézzel és kinyújtott karral kivezette Izrael fiait Egyiptomból. Térjünk vissza Marshall Meyer példájához. A maga idejében nagyon karizmatikus vezető volt; a Konzervatív Mozgalmon belül most talán az ő erős centralizáló törekvésének hatását kell elszenvednünk. Talán azok miatt a körülmények miatt, amelyek közt élnie kellett, nem volt más választása, mint hogy a hátára vegye mindazt, amit épített, és egyedül cipelje tovább. De ez azt is megakadályozta, hogy a követői minden tehetségüket kibontakoztassák. Ma más helyzet van Argentínában, alkalmazkodóbb vezetőkre van szükség, nem tetszenek nekem a túl karizmatikus vezetők. A vallási vezető szerintem tanító, akkor kell erőt sugározni, amikor erős és határozott válaszra van szükség az igazságtalansággal szemben. Amikor a vallásosságról mint intim jelenségről van szó, a tanítónak nem szabad általánosítania, minden egyes ember számára kell, hogy legyen egy világos és tömör szava. Nem szeretem az önbálványozást és az önzést, se egy politikai, se egy vallási vezetőnél. Az eltömegesítés témája nagyon előtérbe került olyan vallásos mozgalmakban, amelyek aztán nagy vérengzésekbe torkolltak. Ezért úgy gondolom, hogy amikor az új vallásokról van szó, nagyon óvatosan kell kezelni a témát. Amikor valaki egy új spirituális üzenetet hoz, nagy tisztelettel kell fogadni azt, de ugyanakkor a felelős szervezeteknek is fel kell figyelniük rá, hogy megállapítsák, miről is van szó. Semmilyen mozgalom spirituális kívánalmi nem okozhatnak konfliktusokat a családokban, nem ejthetik foglyul az egyéneket valamilyen hálóval, amely aztán elválasztja őket a társadalmi vagy érzelmi kapcsolataiktól.

Bergoglio: Tisztelem az új spirituális elképzeléseket, de autentikusnak kell lenniük, és időt állóknak, mert az idő majd megmondja, hogy a bennük rejlő üzenet a pillanatnak szól-e, vagy nemzedéken át megmarad. A spirituális tisztaság legjobb próbája az, ha túléli az idő múlását.

Székács Vera fordítása

KARDOS KLÁRA: AUSCHWITZI NAPLÓ (részletek)

Kardos Klára 1920-ban született Budapesten. Gimnáziumi tanulmányait Szegeden folytatta, majd magyar, latin és olasz szakot végzett a szegedi egyetemen. 1942-ben ledoktorált és kedves tanára, Sík Sándor mellett dolgozott az egyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetében. A budapesti Ward Kollégiumot is elvégezte, ahol hitoktatónői képesítést szerzett. Mivel a Kardos család a zsidótörvények hatálya alá esett, szüleit deportálták Nyíregyházáról, neki pedig 1944. június 6-án a szegedi gettóba kellett költöznie, majd a helyi téglagyárból Auschwitzba került. Munkára alkalmasnak ítélték, ezért szeptemberben Bergen-Belsen érintésével Salzwedelbe vitték és egy hadiüzemben dolgoztatták. 1945. április 14-én szabadult, teljes kimerültségben. Felépülése után visszatért Magyarországra, tanítónő lett, ám vallásossága miatt elbocsátották. Ezután gépírói és fordítói munkákkal tartotta fenn magát, s egyféle „irodalmi asszisztensként” dolgozott az időközben szintén Budapestre került, piarista rendfőnökké kinevezett Sík Sándor mellett. Különféle egyházi szamizdat kiadványokat is készített, ezért rendőri zaklatásokban volt része. 1972-ben kinn maradt Ausztriában, ahol a Szolgálat folyóiratnak és hitéleti könyvek fordításának, szerkesztésének szentelte minden idejét. 1984. szeptember 25-én hunyt el Klagenfurtban. — Az ötvenes évek végén született visszaemlékezéséből itt közölt részletek forrása: Kardos Klára: Auschwitzzi napló. Szent Gellért Kiadó és Nyomda, Budapest, 2001.

Amikor ott álltunk a lágérbe vezető út kezdetén, az SS-katonák szétlökdösték az embereket: férfiak külön, nők külön — aztán egy oldalra a fiatalok, a másokra a gyerekek, öregek, áldott állapotban lévő anyák... Egyik oldalon az életbe — milyen életbe! — vezetett az út, a másikon a halálba. Mi persze nem tudtunk minderről, sőt az SS-ek még némi „kegyes hazugsággal” is próbálták enyhíteni a szétszakított családok kétségbeesését: „Most fűrödni mentek. Mégis furcsa volna, ha férfiak-nők együtt maradnának. Majd aztán megint találkoztok!...” — Valami emberi szánalomérzés mozdult meg bennük? Vagy csak a nagyobb jeleneteknek akarták elejét venni? Vagy már anyanyelvűkké vált a hazugság? — Azt hiszem, egyszerűen kellemetlen volt nekik látni kétségbeesésünket.

Csomagjainktól immár megszabadulva, csak úgy könnyedén — egy kizáróképp — tartottunk befelé a lágérbe. Útközben a forró nyári napon néhány csenevész fácskát láttunk, s alattuk tábo-

rozva egy különös társaságot, amely élénk érdeklődéssel integetett felénk. Kopasz fejű, csíkos ruhájú horda... Bizonyára cigányok! Még csak nem is sejtettük, szegény naivok, hogy egy órán belül pontosan ilyen „cigányok” leszünk mi is!

A fürdő! Egészen valóságintelen érzés a mezítelen hústömegben állni, férfiak között! Mert a ruháinkat le kellett vetnünk, és az SS-őrök a fürdőbe is bejöttek közénk. — Ruháink után még valamire sor került: a hajunkra. Nő létünkre a legtöbbünknek rettentően fájdalmas volt a lekopaszítás. Persze kellemetlen is, mert a tűző nap szabadon ért, ugyanígy az éjszakai hideg. A lágérben a „rangot” az adta a foglyok között: kinek mekkora a haja, s ebben a hiúságon túl is volt ráció, mert a nagyobb haj régebbi otlélet és több tapasztalatot jelentett. Az egyes vidékre való így mindjárt meg tudták különböztetni egymást, hiszen az erdélyieknek, felvidékieknek, akik tavasz óta ott voltak, már egészen szépen kisarjadt a fejdíszük.

Fürdés után következett a „felruházás”. Valamelyik másik transzport ruháit kaptuk, amint éppen ránk esett — méretekre és összeválogatásra való különösebb tekintet nélkül. Hozzá a csíkos lágerköpenyek és facipők. Utóbbit nagyon nehéz volt megszokni, bizony törte a mezítelen lábfejet. Akinek nem illett a lábára — s nem egy ilyen akadt —, valóságos kálváriát járt benne végig. — Kicsereálni nem volt könnyű.

Amikor aztán készen voltunk, kialakult legelőször a lágér-egység, amit olyan bőven megszokhattunk kinti életünk folyamán: mindig ötös sorban kellett állnunk és menetelnünk. „Szent volt és sérthetetlen!” Kopasz fejünkkel menetelő „fiúknak” tűnhettünk.

Menet közben talákoztunk régebben ott lévő elődökkel, akik kenyeret és mellé bátorító szót adogattak. Nagy dolog volt főleg az előbbi, hiszen kevésből kellett adni — mindkettő biztató felvillanása az emberiségnek.

A 8-as barakk előtt kellett sorba állnunk. Itt felvették adatainkat. Persze ki-ki mondhatta, amit akart, hiszen okmányaink ott maradtak a fertőtlenítőben, nyilván elégetésre kerültek.

Ezután a barakk nagyszobájába mentünk; a B3 lágér, úgy látszik, az egyre terjeszkedő óriási tábornak egy még épülőfélben lévő része volt. Ennek különféle következményei közé tartozott az is, hogy a barakkokban nem volt bútor. Persze, szekrényre nem is lett volna szükség, hiszen nem volt belerakni valónk. Asztal sem kellett, mert ennivalónkat a csajkánkból térdünkről is kikanalazhattuk. Szék meg priccс éppen nem ár-

tott volna, de hát nem volt. Így aztán törökülésben a földre kellett ülnünk a szobában, szigorúan ötös sorban most is; fejet forgatni, hátranézni, megszólalni: tilos!

Péter-Pál reggele, június 29.

Az egyetemes egyház ünnepe, mi pedig a táborban kezdjük a szabályos napirendet.

Reggel! Hajnalt vagy inkább éjszakát kellene inkább mondani. Hogy hány órakereteket fel bennünket, arról persze fogalmunk sem volt, hiszen óra egyikünkénél sem volt. Annyit tudok, hogy még csillagok ragyogtak az égen. Ezen az elég magas fekvésű helyen az éjjelek hidegek, és bizony, kegyetlenül fáztunk, miközben felkászálódunk és összeverődünk. Még gyorsan „kiszaladni”! Ó, azok a borzalmas latrina-árkok a láger szélén! Mert hiszen még a WC épületek sem voltak készen. — Aztán sorakozó az Appelre.

Ezt a fogalmat bővebben meg kell ismernünk, hiszen auschwitzitartózkodásunk idején ez volt a „főfoglalkozásunk”. Lényegében létszám-felvételt jelentett. Úgy történt, hogy egy-egy rész lakossága barakkok szerint ötös sorokban felsorakozott. A barakkfelügyelők (Blockälteste) leszármolták a csoportot, aztán jött a táborfelügyelő (Lagerälteste), ellépett a sorok előtt és ellenőrizte a létszámot. Időnként — s ez nagy szenzációval és izgalommal járt — a „német nő” is ellenőrzésre jött, az SS-nő...

Zähl-Appel kétszer volt napjában: reggel és délután. A reggeli hajnalban kezdődött és mélyen a késő reggelbe nyúlt. Az esti pedig alkonyatfelé fejezte be a napi programot. Egy-két órai állás normális körülmények között. Ha azonban a lágerben valami vétség fordult elő, vagy éppen valaki valami oknál fogva hiányzott és a létszám nem volt teljes, akkor jaj volt nekünk! Hiszen mást nem tételzhetek fel, mint hogy a hiányzó szökést kísérelt meg. Az Appel ilyenkor addig tartott az egész láger vagy jobbik esetben csak az illető barakk számára, míg az illető nem került elő. Az „egy mindenkiért, mindenki egyért” elv teljes mértékben érvényesült. Négy-nyolc óra is eltelhetett így!...

Appel alatt szigorúan tilos volt minden szó. Akit beszédre kaptak, azt megpofozták. Persze, ha éppen nem volt felügyelő a közelben, a közvetlen szomszédokkal egy-egy suttogva váltott szó csak elhangzott. De hosszabb beszélgetésekre nem kerülhetett sor.

Mit lehetett csinálni ezekben az órákban? Lehetett hazagondolni azokra, akiket szerettünk... Lehetett imádkozni... Aztán — most jött csak jól az a rengeteg vers, amit oly csekély fáradsággal szedegtettem fejembe az évek során! Sajnos, ezekben az órákban csak magamat szórakoztathattam velük, de ez is sokat jelentett.

Mondanom sem kell, hogy kopaszra nyírt fejünket rettenetesen égette az órákra nyúló mozdulatlan állás alatt a nyáriasan tűző nap. Fejet befödni szigorúan tilos volt! Ha valaki valami rongyot szerzett ilyen célból, akár úgy, hogy fehérneműjéből szabta le, akár egyéb úton „szervezte”, ugyancsak jól kellett rá vigyázni. Lopva terítette a fejére néha, amikor nem volt ór a közelben. Mert ha tetten érték, azonnal elkobozták, s ráadásul a pofon is kijárt.

Amikor a reggeli Appel véget ért, kaptunk egy csajka meleg levest. Micsoda mennyei élvezet! A hosszas állás és didergés után jobban esett, mint otthon a habos kávé!

Utána szabad volt szétoszlan. Csakhogy a nap még nemrég kelt fel, a föld hideg volt, leülni kész betegséget jelentett volna. Nem tehetünk hát egyebet, mint tovább állunk csoportokra verődve a napsütötte helyeken, itt-ott a falnak támaszkodva. A barakkokba visszamenni napközben tilos volt. Bizony szép kis „cigánytábor” képét mutattuk mi is!

Aztán ahogy egyre erősebben tűzött a nap és kánikulai meleg lett, elkezdődött a „harc az árnyékért”. Mert abból nem volt sok ezen a sivár területen. Egy szerencsés ötlettől indíthatva néhányan homokbarlangot vájtunk az árokparton és oda bújtunk el.

Délben következett az ebéd. Ez természetesen egy tál ételből állt, mégpedig mindig ugyanaból: valami sajtszerűsűgös egyes főzelék, egészen jellegzetes szürkészöld színnel, különös ízzel és szaggal. Nem mindenki tudta lenyomni. Én az első perctől kezdve nagy mennyiségben fogyasztottam; a fenti okok miatt ugyanis bőven lehetett kapni belőle repetát is egymástól vagy a kiosztóktól. Volt, aki a fazekat is kinyalta. És ez volt a szerencsénk — ha már akkor legyengülünk, sokan nem élnék most! A főzelék íze egyébként nemcsak a sajtszerűsűgös összetevőkön múlt: az ételekbe idegcsillapító, brómot is tettek.

A délutáni Appel után következett a vacsora: feketekávé, a napi kenyéradag, amit nagyobb megerőltetés nélkül egyszerre is elfogyaszthatunk. 15–20 deka lehetett talán, s rajta egy darabka margarin, lekvár vagy esetleg valamilyen kolbász-szerűség.

Vacsora után takarodó. — A lefekvés nem ment éppen simán. Először is kevesebb pokróc volt, mint amennyi igénylő, márpedig az éjszakai hidegben nagyon elkelt volna a pokróc. Így aztán elkeseredett harc folyt értük. „Magántulajdon” nem volt — aki bírja, marja! Úgy rémlik, csíkos lágerköpenyünket is csak később — őszre — kaptuk.

Bizonyára feltűnt, hogy reggeli programunk leírásából hiányzik a mosakodás. Igen, a víz!... Ismét ez volt a legkeserveesebb! Az épülő lágerben

egyáltalán nem volt még vízvezeték. A vizet naponta hatalmas hordókban szállították oda a konyha részére. Epedve, nyelvlogatva, csapatba verődve lestük a távolból... A legbátrabbak megkísérelték néha, hogy közelébe hatoljanak és elcsenjenek egy-egy kis láboskával. Nagyon kockázatos vállalkozás volt, mert itt már a legerősebb eszközöket kellett az őrségnek alkalmaznia: korbáccsal óvták a konyhai ellátmányt, és a korbács nemcsak dísz volt, hanem ugyancsak dolgozott is!

Másik víz-szervezési lehetőség a kanális volt. Csakhogy az a nyálkás víz inni semmiképpen nem volt alkalmas, még mosni is alig. — Rettenetesen keserves probléma volt számunkra magunk és ruháink úgy-ahogy tisztántartása. Emlékszem, hogy egyszer sikerült nem is egy kicsi, hanem nagyobb lábosra való vizet szerezni valamelyikünknek, az is lehet, hogy „vettük” a láger egyetlen cserevalutáján, azaz kenyeret adtunk érte, s egymás után hárman a leggyönyörűbben megmosdottunk belőle! — Aztán auschwitzi specialitás volt a „másodkézből” való mosás. Amikor ugyanis a boldog víztulajdonos befejezte a magáét, elkunyerálták tőle a maradékot, s ez így tartott, míg a mosóvíz egészen fekete nem lett vagy el nem fogyott...

Az első zivatar, amely a kánikulai napokban nem sokat váratott magára, bebizonyította, hogy barakkjaink egyáltalán nem nyújtanak védelmet az eső ellen. Omlott be a szobába az égből jövő vihar. Ekkor fedeztük fel, hogy ruháink legegyszerűbb szárítási módja: a test melege. Más módszer nem is kínálkozott, hiszen csereöltözetünk nem volt. Otthon egy ilyen vállalkozástól bizonyára tüdőgyulladást kaptunk volna, itt kutyabajunk sem lett — még nevéttünk is rajta.

Hanem aztán az éjszakai esőzések idején nem volt már kedvünk nevetni. Lefeküdni képtelenség volt, hisz ránk folyt a víz. Fel kellett kelni és eldönteni a nehéz dilemmát: mi magunk ázzunk-e össze és így várjuk a didergető reggelt, vagy a pokrócokból próbáljunk sátrat csinálni, így azt vállalva, hogy takaróink még napokig hasznavehetetlenek legyenek?

Jól emlékszem egy ilyen éjszakára: sötét, hideg barakkunkba zuhog be a víz. Katáékkal hármasban az úszó padlón állva fejünk fölé tartjuk kezünkkel a pokrócot, s az esőcseppek egyhangú ritmusára ujjunkon számlálgatva közösen imádkozzuk a fájdalmas olvasót. Időnként egy-egy hang szólal félénken a kinti sötétből: „Imádkoztok?... Én is jöhetek?...” És megint egy hanggal erősödve: „...aki érettünk vérrel verítkezett... aki érettünk a nehéz keresztet hordozta...”

Időről-időre — úgy emlékszem, kéthetenként — a „fertőtlenítőbe” vittek. Ilyenkor zuhany és ruha-

váltás következett. Mindez a lágeren kívül történt, hiszen bent nem volt erre alkalmas épület. Hatalmas esemény volt ez, amelyre megfelelő izgalommal készült mindenki, a vezetőség is. Alaposan a lelkünkre kötötték, hogyan kell viselkednünk.

Jókor útnak indultunk a szokásos ötös sorokban, sűrűn körülvéve SS-katonákkal és vérebekkel, az esetleges szökés megakadályozására. Persze, amúgy is nehezen ment volna ezen a szín idegen vidéken.

Elhagyjuk a tüskés drótkerítést, az erdőn át megyünk... Útba esik a vasútállomás is. Valódi sínek, valódi vonat! Szinte álmélkodva bámuljuk a messze „életnek” ezeket a meséssé vált üzeneteit. Aztán bemasírozunk Birkenaubá. Nagy köves udvaron állunk fel barakkoként. Középen kút.

Amikor ránk kerül a sor, bevonulunk a fürdőbe. Zuhany és „fertőtlenítés” következik. Az utóbbi abból áll, hogy testünk szőrös részeit kicsit megfecskenedik valami fertőtlenítő folyadékkal. A tetvektől saját jól felfogott érdekében félt az SS, hiszen azok a borzalmas flekkfűz terjesztői.

Ezután a ruhatárból „új bőrt” kaptunk, valamelyik másik transzport holmiját. Megjegyzendő, hogy a ruhadarabok — a fehérenemű is — csak fertőtlenítve volt, kimosva azonban nem! Hogy ebből nők között micsoda következmények adódtak, azt inkább bízzuk a képzeletre! Néha majd meghaltunk az undortól! Márpedig „odahaza” kimosni valamit... ehhez, mint láttuk, nagy bátorság és még nagyobb ügyesség kellett... És hogyha leszakadt egy gomb, kiszakadt a nadrágszín, stb.!? Hiszen nem volt semmink, egyáltalán semmink! Esetleg a szobaparancsnoktól kellett — lehetett! — koldulni egy tüt, egy szál cernát!

Szappant viszont kenyéren vettünk, ha sikerült. Az ilyen „birtokosok” közirigység tárgyát képezték és ugyancsak jól kellett vigyázni gazdaságukra, amelyvet rongyba csavarva vagy kis zacskót eszközálva neki éjjel-nappal a derekukon hordoztak az ételes lábassal meg a kanállal együtt.

Amikor készen voltunk, kivonultunk ugyanarra az udvarra, s addig vártunk, míg a többi barakk is elkészül. Ekkor aztán kezdtünk masírozni hazafelé. Megtörtént az is, hogy nem volt elég a ruhanemű a létszámhoz képest. Ilyenkor az utoljára jövő barakkok póruul jártak. Egyik ilyen alkalommal egy szál blúzban és szoknyában mentem „haza”, mert fehérenemű már nem jutott. Hát még az a szegény társnóm, akinél a felsőruha fogyott el, s így egy szál pokrócba burkolózva távozott, míg aztán másnap kerítették neki valamit.

A fertőtlenítés persze veszélyes volt a „szervezett” dolgokra is. Egymásnál dugtuk-e el, vagy odahaza barakkban — nem tudom már. Egyik szerzetesrendben szabály, hogy egyik helyről a másikra semmit nem szabad átvinni. Nos, erről a radikális kifosztottságról alapos gondoskodás történt Auschwitzban! Kicsi tárgyak számára két megoldás kínálkozott: a cipő, mert azt nem cserélték, vagy a száj. Így mentetem át kicsi Krisztus-monogramomat. Persze, cseppet sem volt veszélytelen vállalkozás, még fizikai értelemben sem.

Mindezen közben éltünk. Életünkre még mindig ráborult az az álomszerűség, amely az első perctől kezdve jellemezte. Nem lehetett azt elhinni — az agy tudta, hogy igaz, de az érzékek egyszerűen megtagadták a tapasztalat valóság-ízét. A „hangulat” így nem is volt különösen rossznak mondható. A bróm is bizonyára közbejárt ebben, meg az is, hogy általában fiatalabb generációból voltunk, s valami furcsa átmenetnek kellett tekinteni az egészet. Az életösztön macacssága győzedelmeskedett a csüggedésen. Élni akartunk és éberek lenni itt is! És mindenén túl azoknak, akik hittek, ott volt a vallás ereje, ott volt a bizalom a Gondviselésben. Nem volt pap, nem volt templom, nem volt lehetőség semmiféle vallásgyakorlatra, de Isten bennünk van, és mi „*benne élünk, mozgunk és vagyunk*”. Itt ebből a szépséges valóságból és igazságból lehetett élni.

Próbáltam ismerkedni szomszédaim lelkületével, elsősorban persze a „valódi” zsidókéval. Személyesen nem panaszkodhatom: nem emlékszem, hogy keresztény voltom miatt bármikor is támadás ért volna. Persze megvolt az az elvi felfogás, amely szállkát látott létezésünkben: „Miatatok kerültünk ide!” — azért, mert elhagytuk Jahvét, s ezért Ő bosszút állt a zsidóságon... Szegény emberek! — Őszövségi ismereteim nagy hasznomra voltak.

A németek szemében amolyan egzotikus állatoknak számíthattunk. Furcsa ezt leírni, de a náci gógtól és a rengeteg demagóg okítástól, azt hiszem, eszükbe se jutott, hogy mi is emberek vagyunk. — Legfeljebb „emberanyag”, éspedig olyan, amivel el kell számolniuk.

Őrizték az anyagot, amint láttuk, gondosan. A lágert határoló drót nem valami közönséges tüskés drót volt, hanem villanyáram folyt benne. Hozzá őrtornyok, gépfegyverek... Állandóan idegesség fűtötte a légkört. Részükről: hátha megszökünk; részükről: menni, menni! Nem szökni próbálni, az örültség lett volna. De tudtuk, hogy Auschwitz csak hatalmas gyűjtőtábor, ahonnan munkára visznek majd bennünket. Ezt

vártuk már egyre. A munka még mindig jobb, mint ez az idegekre menő semmittevés.

És elkövetkezett július 14, péntek. Gyülekező, válogatás. Hamar híre fut: transzportba jelölnek.

Utunk a B2 láger, az ún. „cseh láger” felé vezetett. Nagy újdonságok fogadtak itt. A barakkok már sokkal szilárdabb építmények voltak, víz-álló tetőzettel. Az a barakk, amelyben „különítményünk” elszállásolást kapott, s amelyet összesen ötszáz ember lakott, azelőtt lóistálló volt — mutatták ezt körös-körül a karikák. Most azonban valódi priccsek voltak benne, háromemeletes alkotmányok. Egy-egy ilyen priccsen tíz-tizenegy ember szorongott. Tekintettel a hely szűk voltára és a közös pokrócra, mindenki csak ugyanazon oldalán feketett, és ha az egyik megunta, akkor valamennyinek át kellett fordulnia a másik oldalra. A középső négy „biztosítva” volt, de a szélsők gyakran emeltek panaszt a pokróc „lemaradása” miatt.

Ebben a lágerben már víz is volt. A „Waschraum” külön barakkot képezett. Nagy bádogvályúba folyt kétoldalt a csapból a víz. Itt gyakrabban lehetett mosdani, de emellett a fertőtlenítés kéthetenként tovább folyt. WC-épület is volt, viszont a WC-tisztító kommandó kíséreléssel minden különösebb gátlás nélkül bármikor beállított közénk, mindig egy-két nagyon is egyértelmű célzással kommentálva az ott látottakat...

Víz tehát volt, de az ivást kezdetől fogva szigorúan tiltották. Azt mondták, hogy a víz fertőzött, tífusz-bacillus van benne. Hogy ez igaz volt-e vagy csak a kaján rosszindulat mondatja, azóta sem tudom. Tény az, hogy féltünk a tífusztól, s így szinte kizárólag a reggeli leves és az esti fekete képviselte számunkra a folyadékot, amit az SS-kommandóba kiszemeltek keservesen cipelték a konyháról.

A cseh lágerben mi voltaképpen a karanténba jöttünk, vagyis bizonyos megfigyelési időre, mielőtt munkába visznek, hogy kiderüljön, nincs-e köztünk ragályos betegséggel fertőzött. Nyolc napig tartott volna a próbaidő. Ezalatt természetesen tovább folyt a megszokott életrendünk, azaz az Appel-állás. Ha esett az eső — márpedig elég sokat esett —, akkor az Appel annál hosszabb volt. Azonkívül tisztán tartottuk a barakkokat és azok környékét. És hogy némi „előgyakorlatot” is végezzünk a munkára való előkészületül, naponta — úgy emlékszem — két téglával kellett kb. egy órán keresztül körbe-körbe járnunk.

Mi tehát munkára készültünk. Annak, hogy az Auschwitz-láger kapuját átléphessük, fontos elő-

feltétele volt a tetoválás. Aki ezt az eltörölhetetlen jegyet megkapta, az már el volt látva a koncentrációs tábor lakóinak szükséges személyi igazolással és hozzá biztosítva volt szökés ellen. Maga a művelet gyorsan és fájdalommentesen történt. Egy csőrben végződő, enyhén görbülő hegyes kis szerszámmal gyakorlott gyorsasággal szurkálták, illetve pontoszták ki bal alsókarunkon a tábor kezdőbetűjét és a fogoly számát. Kicsit égett és már vége is volt.

„A/1248” — Ez leszek hát ezután!

Szeptember közepén végre búcsút mondtunk a B2 lágernek is. Egy éjszakát átmenetileg az A lágerben töltöttünk, ahol a barakkok még válygóból készültek, rengeteg patkánnyal, egérrel.

Reggel továbbmentünk a fürdő felé, kifelé. Franci és Éva valahogy szereztek egy barackkonzervet, s most végiggondolva, hogy ki tudja, mi elé megyünk, talán éppen a krematóriumban kötünk ki — ami biztos, biztos: megették, azaz pontosabban kinyalták a konzerves doboz tartalmát.

Túlzott pesszimizmus volt, mert csakugyan megtörtént a már-már hihetetlen: elhagytuk Auschwitzot, azt a helyet, ahonnan annyian kerültek ki halálra gyötörve, nyomorékon, és még többen soha többé nem kerültek elő. Mi szinte csak futólag láttuk: három hónapig. Ez a három hónap elég volt a felmérhetetlen tapasztalatkins gyűjtésére, lelki megélelődésre — de kevés ahhoz, hogy megtörtté, kiaszozta tette volna testünket-lelkünket. Így hát várakozó izgalommal és makacs élni akarással tartottunk sorsunk új állomása felé.

Első állomásunk Bergen-Belsen volt, egy másik hírhedtté vált koncentrációtábor. Később, a felszabadulás után hosszabb időre visszatértünk még ide. Ezúttal csak átmeneti tartózkodási helyként szerepelt. Állítólag amolyan „üdülőhely” és feljavító kúra gyanánt, mielőtt dolgozni kezdünk.

Egy fiatal SS katona fogadott, aki „Kinder”-nek (gyerekek) hívott bennünket — a barátságosság netovábbjaként. Életmódunk valóban kényelmes volt, mert elmaradt mindennapos gyötrelmünk az Appellal, kosztunk is elég jó volt. Aránylag tartalmas leveseket kaptunk és eleget. Lakóhelyül nagy „Zelt”-ek, azaz sátrak voltak kifeszítve, aljuk forgáccsal behintve, amelyben itt-ott kis bogarak mászkáltak — még nem tetvek. Csak az volt a kár, hogy esőben a Zeitekbe befolyt a víz és a forgács átnedvesedett. A mosdás a szabad ég alatt történt, és egy SS őrmester vezényelte...

Szeptember közepe táján érkezünk ide és október 5-ig voltunk a bergeni láger lakói.

Eljött megint az óra, amikor felkerekedtünk. A sok hadiüzem egyikébe jelöltek transzportot.

Október 5-én, elsőcsütörtökön, egyben az én huszonnegyedik születésnapomon készültünk fel, és a következő nap, elsőpénteken indultunk útnak este. Megint újabb alkalma az odaadásnak, a szerető mindent-vállalásnak. Kegyetlen volt ez az éjszakai út! A szokásos marhavagonban utaztunk. Csakhogy auschwitzi utunkkal épp ellenkezőleg már nem kánikula volt, hanem csípős, őszi hideg. Nem is zsúfolódtunk össze annyian, mint akkor. Egyszóval hideg volt, keserves hideg. Vékony csikos köpenyünk nem sokat védett tőle, és egymást sem igen bírtuk felmelegíteni. Álmosan — hiszen a hidegtől aludni sem tudtunk! — összefagyva értünk hajnalban rendeltetési helyünkre.

Október 7, elsőszombat, a hely pedig Salzwedel. Kis városka Hannover és Hamburg között. Itt volt kerekén hét hónapig, száműzetésünk nagyobb részében a tanyánk. Persze nem a város, hanem azon kívül a municiógyár közelében egy láger. A városból, ebből a bájos, északi kis Velencéből mitsem láthattunk egészen felszabadulásunkig. Életünk felerészben a táborban, felerészben az óriás tölténgyárban folyt.

Megérkeztünk hát összetörten. Dideregve ácsorogtunk az udvaron még jó néhány órahosszat, míg végre felvették személyi adatainkat és rendbe hozták a jövevények számára egy barakkot. Valami összeköltözésnek kellett történni, hogy nekünk helyet csináljanak. Ez nem ment egy csapásra. Regisztrálásunk során új számot kaptunk, kicsi bádoglepelt, amely két lyukkal volt ellátva, úgyhogy akár a nyakunkba is akaszthattuk spárgán, nehogy elveszsen. Meg is tettük. Ez volt a gyári számunk. Híven megőriztem mindmáig.

Végül aztán délfelé odáig jutottunk, hogy forró kávét kaptunk és bevonulhattunk a barakkunkba. Nagy háromemeletes priccsek fogadtak, egy-egy pokróccal. Az élelmесek persze siettek alul elhelyezkedni. Magam — úgy emlékszem — az első emeleten voltam. Szegény Franci feláldozta magát, és felment a magasba. El lehet képzelni, hogyan roskadtunk ágyba!

A gyárhoz egész közel épült meg a láger, öt-tízpercnyi távolságra. Vékony ruházatunkban ez is elég volt, hiszen a telet a láger-köpenyben vészeltük át. Harisnyát pedig csak november 19-én, Szent Erzsébet jóvoltából kaptunk, jöllehet már 12-én leesett az első hó. Eredményként most is itt hordom a lábam szárán azokat az ékes fagyási foltokat, amelyek hidegben elhalványulnak, elkékelnek, melegedéskor tüzesen, a vörös és a lila minden árnyalatában duzzadnak ki. Viszont nem fájnak, és ez a fő! Sokkal kellemetlenebbek

voltak egy ideig azok a hólyagbántalmak, amelyek ugyancsak hazatérésünk után mutatkoztak a felfázások következményeül.

Sajátos szerkezet az emberi test! A lélek — a műszerben keringő áram — jelzi a veszélyt, s minden szerv makacs kitartással teszi meg a magáét. Mit ki nem bírtunk odakint! Míg kellett, bírtuk! Ahogy P. Lenz írja: „Hasmenés, tüdőgyulladás, két halálos betegség virulhatott köztünk!”

Megmentőnk az Istenbe vetett bizalom és az akaraterő volt. Az Isten szerelmére, nehogy megbetegedjek! Nem, az szóba sem jöhet! — Ez volt a gondolat, amely uralkodott rajtunk. Aki megbetegszik, az elveszik! Ez a belső ellenálló erő döntő volt. Aki elvesztette, maga is elveszett. Aki azonban Istenbe kapaszkodott, annak volt a legnagyobb belső tartása.

A „H-Halle”, azaz a tölténymegmunkáló csarnok egy hatalmas hodály volt, kábítóan zúgó gépekkel... a munka októbertől ápriliséig itta be részeibe az ezer meg ezer idegen foglyot, ezeket az „ember-alatti”-nak nevezett és tekintett embereket, mint kicsiny atomokat. De mégis emberek voltunk, és míg izmaink makacs erőfeszítéssel dolgoztak, idegeink feszültek — lelkünkben ott virrasztott a reménység és az „embernek maradni” szívós törekvése. Ha össze lehet sűríteni egy mondatba ennek a hét hónapnak minden történéseit, vágyát és célkitűzését, talán ez az a mondat: *embernek maradni*. Hiszen ne feledjük: művelt, kulturált, szellemi igényű értelmiségi emberek kerültek itt össze általában. Az az élet, amelynek átmentése a legtöbbször főtörekvése volt — ha nem is gondolták végig így — nyilván többet jelentett a puszta vegetálásnál. Egyszerűen kifejezve: küzdöttünk, hogy emberek maradjunk!

Meg kell vallanom, ha furcsán hangzik is: sosem éreztem magam „rab”-nak. Túlságosan erős volt bennem a belső szabadság élménye, amelyet semmiféle külső terror le nem törhet. És az az előnyünk is megvolt, hogy a lelkünkhöz, gondolatvilágunkhoz egyáltalán meg sem kíséreltek hozzányúlni. Nem is néztek ránk úgy, mint akinek lelkűk, gondolatviláguk is van. Számok voltunk, arra valók, hogy dolgozzunk. „*Arbeit und maul halten!*” [Dolgozz és fogd be a pófád!] — ennyi volt a kötelesség és a követelmény. Hogy azon túl mi forr a fejben, mi izzik a szívben, azzal nem törődtek. Nálunk legalábbis így volt.

Sosem hiányzott belőlem a lojalitás tulajdonsága: „*engedelmeskedjétek uratoknak, még a keményeknek is!*” (vö. Tit 3,1). S ennek jó hasznát vettem itt. Persze nem azt akarom mondani, hogy

helyesltem ezt az iszonyatot, ami ott és másutt végbement, de teljességgel átláttam, hogy ebből az ideológiából csak ilyen gyakorlat származhatik, és ugyanakkor azt is láttam, hogy azok, akik velünk közvetlen érintkezésbe kerültek, sokszor nem mások, mint egyszerű „alkalmazottai”, korlátolt vagy gyáva kiszolgálói a hatalomnak, kis csavarjai a monstrum gépezetnek. Melyik önkényuralom nem találta még meg a világtörténelem során a maga szolgálhadát? Az ostobaság és a félelem — ez a két szomorú nagyhatalom az emberek között, mindig a kezére járt. — Ilyen és hasonló gondolatok foglalkoztattak s ezért nem csodálkoztam semmin. Annál jobban örültem minden jóságszikrának, ami kirítt ebből az „elméleti” sémából.

Egyre sűrűbbé vált a légiveszély... Ezen a ponton igazán mindegy volt nekem, hogyan intézkedik az Úristen. De egész idő alatt végigkísért az a belső tudat — több ennél: megérzés —, hogy életben maradok. Miért és mire akar megtartani Isten, nem tudom, akkor sem tudtam, nem is kutattam. Vállaltam az életet szeretettel az atyai kézből éppúgy, mint ahogy nyugodtan fogadtam volna a halált is. Ő jobban tudja...

Valóban erőink végén tartottunk. A gyári munka megszűnése is éppen jókor jött most, de a koplalás ezzel persze nem ért véget, és ha még egy napot késik a felszabadulás, nem tudom, minden makacs élni akarás mellett is hányunkat talált volna életben. Mert addigra az egyszeri számár sorsa teljesedett volna be rajtunk, amelyik — mire megszokja a koplalást, ki is múlik. — Valaki azonban a verébfiakkal együtt gondot visel ránk is, s engedte megérnünk 1945. április 14-ét, amikor úgy déltájban kitérültek a lágerkapuk és beléptek az első amerikai katonák...

Visszatekintve látom magam Francival összekapaszkodva, amint megyünk ki a kapun a városba, valami ellenállhatatlan ösztöntől hajtva. Amerre megyünk, megállnak a járókelők, kitérülnek az ablakok, könnyben úszó szemek, döbrent arcok merednek ránk... Akkor láttuk, mennyire sejtelmük sem volt a jámbor német polgároknak arról, mi zajlik közvetlen közelükben. Csak bámultak és csak sopánkodtak. És mi csak mentünk, mentünk... Amikor végül megkérdeztük valakitől, merre van a katolikus templom, már egészen a közelében jártunk. A szívünk húzott talán?

Déli csönd a kicsi templomban, egyetlen idősebb nő ájtatoskodik benne. És mi — annyi hónap után először — leroskadtunk az Oltári-szentség Krisztusa elé...

HELGA WEISS: HELGA NAPLÓJA Élet a koncentrációs táborban. Egy fiatal lány visszaemlékezései

A második világháborút feldolgozó írások sorában sajátos helyet foglalnak el a memoárok, hiszen szerzőik saját életüket örökítik meg, a saját háborús élményeiket, tapasztalataikat rögzítik. Ilyen tanúvallomás a tavaly megjelent *Helga naplója* is, a cseh Helga Hosková-Weissová tollából. A feljegyzések különlegességét növeli, hogy Helga gyermekként élte meg és élte túl a holokausztot. Írása óhatatlanul rokonítható más kis- és kamaszlányokéval, így a német Anna Frank, illetve a magyar Ecséri Lilla és Weinmann Éva naplójával, ugyanakkor mégis egyedi dokumentum, az emlékezet egyik építőköve. Ahogy az előszóban ő maga is írja: *„Élég egy klikkelés a számítógépen, és eltűnnek az adatok, a számok. Ám minden szám mögött egy teljes emberi sors, történet húzódik meg... Az én naplóm csak egy ezek közül.”*

A világ megtapasztalása kapcsán eltérőek a látásmódok. Így a holokauszttal kapcsolatban is egyértelmű, hogy más élmények érték a férfiakat, mások a nőket, s mások a gyermekeket. S az is nyilvánvaló, hogy ezekről a tapasztalatokról másképp számolni be közben és utóbb. A férfiak inkább „hierarchikusan” beszélnek, a nők számára azonban egyformán fontos több minden, így a történelem „alulnézetből” is megjelenik. Ahogy más női túlélők visszaemlékezésében, úgy itt is fontos motívum az egymásra utaltságban kialakuló szolidaritás, az anya/barátnő viszonyok, a „jó” ruha, az ennivaló stb. Ezek egyrészt a „lelki ellenállás”, a túlélés női eszközei voltak, másrészt saját önbecsülésük megóvásához is kellett. Ehhez a látásmódhoz még a gyermeki megközelítés is társul, hiszen ők még nem tudták a maguk teljességében felfogni ezt az iszonyatot, csak az „itt és most” megélése jutott nekik. S bár új tény nem nagyon tud mondani ez a napló, hiszen a koncentrációs táborok élete mostanra már kellően dokumentált, de a benne megjelenő gyermeki gondolkodás, egyenesség, őszinteség mégis erőteljes, érzékletessé, s így egyedivé tudja tenni a könyvet.

A napló a gyermek Helga hét évét (1938–1945) tartalmazza a prágai zsidók üldözésének kezdetétől a felszabadításig, amelyet otthonán kívül négy ország négy különböző náci koncentrációs táborában élt meg. Feljegyzéseit kilencéves korában kezdte el írni, az öt és családját ért hatások következtében. Naplóját Prágában és a terezíni géttóban folyamatosan vezette, egészen az ausch-

witzi deportálásig. A háború után a két iskolai füzetből és papírkötegekből (az 1944-es transzportkor nagybátyjára hagyta, aki befalazta azokat) készítette el a prágai és a terezíni évek naplóját, átdolgozta, napi bejegyzések formájába rendezte, illetve utólag jegyezte le a későbbi történeteket, hiszen azokban a táborokban már nem írhatott. Ez a körülmény természetesen kihatással van a naplójára is, mert a többszörös szerkesztés némileg ellenmondásos stílusúvá (a gyermeké, illetve a már érettebb elbeszélőé) teszi a művet, megkérdőjelezi annak dokumentumjellegét, de erre az elvre az előszóban korrekten fel is hívják a figyelmet.

A naplóról az Anna Frank naplóját is gondozó brit kiadó egyik munkatársa, Venetia Butterfield szerzett tudomást, egy londoni emlékrendevezvényen összetalálkozva Helga Weiss-szel. A tavaly megjelent könyv viszont több lett egy naplónál, a szöveget angolra fordító és szerkesztő Neil Bermel nemcsak a saját, de a szerző előszavával is ellátta a művet, egy hosszú interjút is készített az idős asszonnyal, jegyzeteket, szöszedeteket, térképeket is szerkesztett, továbbá családi fotókkal, levelekkel és Helga gyerekkrajzaival is kiegészítette a könyvet. S hogy miért olvassunk el egy újabb történetet a holokausztról, az író úgy fogalmaz: *„Főleg azért, mert igaz. (...) Azt hiszem, segít az embereknek megérteni azt a kort.”*

A nagyjából jelen idejű visszaemlékezésben a történet 1938-ban, a csehszlovák kormány által elrendelt mozgósítással, légiriadókkal kezdődik. Az akkor kilencéves kislány leírja a hétköznapiakat megváltoztató, felnötteket és gyermekeket is érintő zsidóellenes rendeleteket: hogy mennyi minden meg van tiltva nekik, hogy nem járhat régi iskolájába, nem találkozhat egykori — árja — barátnőivel, nem mehet Prágán kívüli vakációra. Már a túlélési stratégia része, hogy a zsidó tankörben azzal dicsekszenek, kinek van jobban felvarrva a sárga csillaga, vagy hogy az utcán azon vetélkednek, ki lát meg többet. 1941 októberében kezdetét veszi a transzportba való behívók kézbesítése. Rájuk decemberben, nem sokkal születésnapja után kerül sor. Helga szüleiével (már csak számok: 518, 519, 520) Theresienstadtba, a mai Terezínbe kerül. Az Eichmann javaslatára „mintagettóvá” alakított egykori Habsburg-erődítmény egyrészt gyűjtőtábor volt, másrészt azt a célt hivatott betölteni a világ közvéleménye előtt, hogy a németek milyen humanusan bántanak a zsidókkal. Ennek érdekében a borzalmak — zsúfoltság, éhezés, különféle járványok és élszködők — mellett számos kedvezményben is

részük volt az ide jutottaknak. A tábor elöljárója megszervezte a gyermekek oktatását, voltak irodalmi, színházi és zenei rendezvények. Egy ilyen alkalmon ismerkedik meg Helga Otával, élete első szerelmével. (1944 szeptemberében a fiatalember a lány apjával együtt kerül be a transzportba, s Helga egyikőjükkel sem találkozik többé.) Ők maguk is próbálják az embertelent emberséggé tenni, például mivel vannak egyes házasságból született lányok, így nemcsak a hanukát, hanem a karácsonyt is megünneplik, szilveszterkor álarcosbált rendeznek, a születésnapokra ajándékokkal készülnek. A *Kinderheim* 24-es szobájának ágyait barnára festik, az ablakon zöld függöny, a falat lepedőre festett Prágakép díszíti. De ők maguk is érzik, hogy a németek „komédiát rendeznek”, amikor az elkobzott bőröndök tartalmából üzleteket hoznak létre, hogy egy Vöröskereszt delegáció fogadására az ágyak harmadik szintjét le kell fűrészelni, hogy egy olyan városba érkezik a küldöttség, ahol mozi, zenepavilon, kávézó, utcanévtáblák vannak.

Theresienstadtban három évig tartották fogva őket, bár a transzport félelmével állandóan együtt éltek. Azt nem tudták, hogy mi van ott, de sejtették, „*hogy valami még rosszabb*”. Előbb Helga apját vitték tovább egy másik gettó építéséhez, majd három nappal később a családtagok is bekerültek egy auschwitzi transzportba. Itt történt meg a hírhedt sorban állás: a munkára alkalmasak jobbra, mindenki más (betegek, öregek, terhes nők, kisgyermekes anyák, gyerekek) balra. Magukat egészségesnek mondvá, s korukat megváltoztatva Helga és édesanyja is az életben maradók közé jutott. Ekkor még nem tudják, hogy egy megsemmisítő táborba kerültek, de már látják, hogy Terezín „*ehhez képest maga volt a paradicsom*”. Az eddigi embertelenségeken túl itt már meg kellett tapasztalniuk a kopaszra borotválást (női mivoltukban sértik őket azzal is, hogy egészen fiatal SS-katonák előtt kell mezítenül tisztálkodniuk), a testi fenytést, az állandó *appelt*: az étlen-szomjan, fagyban és hőségben egyaránt órákon át tartó sorakozót és létszámenőrzést, a gáztól való rettegést. Tíz nap után azonban tovább vitték őket Freibergbe (a flossenbürgi munkatábor altáborába), ahol „*egy kicsit ismét embernek*” érezhette magát Helga. Itt tizenkét óras munkarendben egy repülőgépgyárban dolgoz-

tak, s mivel a gyárnak munkaerőre volt szüksége, valamelyest jobb életkörülményeket biztosítottak a foglyok számára. Itt állt elő az az abszurd helyzet, hogy „*ugyan hülyén veszi ki magát, hogy az embert a németeknek végzett munkájáért jutalmazzák, de annyira jól jönne*” a prémium. A koravenség ellenére gyermeki a hang, ami fájjalja a születési évét megváltoztató egyszeri hazugság következményét: neki két órával tovább tart a munkaidő, nem részesül egy rendkívüli *culágból*.

A front közeledtével először bezárták a gyárat (a foglyok számára azonban még találtak — haszontalan — munkát, „*csak azért, hogy úgy tűnjön, dolgozunk*”), majd menekültek a németek, s vitték magukkal a táborlakókat is. A tizenhat napos vonatozás során a fagyási sérülésektől, tetvektől, éhségtől és szomjúságtól szenvedő Helgában felmerült a szökés gondolata is, de végül legyen-gült édesanyja miatt nem tette meg. A szerelvény végül Mauthausenben állt meg, s az itteni cigánylágerben élték meg a felszabadítást. Utóbb tudják meg, hogy négy napon múlt, hogy nem kerültek gázkamrába. „*16 nappal a felszabadulás, 12 nappal a háború befejezése után... Végre Prága... Végre itthon*” — zárul a napló.

A Helga feljegyzéseit követő harmincoldalas interjúbán még további adalékok tudhatók meg a táborokról, főként Terezínről. Helga Weiss mesél arról is, hogy miként illeszkedtek vissza édesanyjával a prágai életbe, hogyan viszonyultak a csehek a zsidókhöz, a holokauszthoz. A naplójával kapcsolatos kérdések során szóba kerülnek a kötetben is megtalálható rajzai, amiket egykoron édesapja buzdítására kezdett el készíteni. Ahogy az írás, úgy a rajzolás is annak eszköze volt, hogy valahogyan feldogozza — ahogy sokan mások is tették — azt a helyzetet, s hogy „*jó lenne, ha megőrződne ez az egész*”. Tanulmányait is ennek megfelelően egy képzőművészeti szakiskolában, később pedig a prágai Iparművészeti Főiskolán folytatta, s azt elvégezve képzőművészként és íróként tevékenykedett. Elrendezett hagyatékát a fiataloknak ajánlja, „*abban a reményben, hogy eleven emlékezetük őrzi a múltat, s hogy sosem tapasztalják meg azt, amit az én nemzedékem átélt*”. (Ford. Varga György; Alexandra, Pécs, 2013)

ZARÁND KINGA

HÓNAPRÓL HÓNAPRA

BÚCSÚSZAVAK

Életének 104. évében elhunyt Grexa Sándor. Az utolsó barátom, aki édes fiacskájának szólított, s valóban úgy tekintettem rá, mint aki mellett felnőttem. „Csak egy gépkocsivezető” — mondta róla valaki, mikor 100. születésnapjára kolumbányi köszöntést terveztek. „Csak.” Volt ebben valami lekicsinylés. Olyan valaki mondta ezt, aki nem élte végig azt a korszakot, amelyben Sanyi bácsi a meghagyott katolikus sajtó oszlopa volt.

Kifakult esőköpeny, sildes sapka, oldalkocsis motorkerékpár. Ennek nyergében hozta-vitte az Új Ember és a Vigilia csomagjait a nyomdából és a pályaudvari elosztóba. Megcsodáltam félelmetes erejét, ahogy a csomagokkal labdázott, vagy, ha a szükség úgy hozta, mázsás zsákokat rakodott. És elámultam, amikor hercegi eleganciával üldögélt később a Volkswagen kormányánál, hogy az Új Ember felelős szerkesztőjét vidékre fuvarozza. Volt, hogy öt hitték a szerkesztőnek. Mert a „csak gépkocsivezető” sokaknak illetmánórát tarthatott volna. Úgy hiszem, az ilyen típusú halandókra mondták a bölcs görögök: „Milyen szép embernek lenni, ha igazán azok vagyunk.”

Huncutul mosolygott, kék szeme meg-megcsillant, ahogy kicselezte a tilalmakat, amelyek sűrűn korlátozták a katolikus lapok tevékenységét. Megtanulhattam tőle és elválhatatlan barátjától, Zlamál Dezsőtől — aki szintén az Új Ember és a Vigilia történetének fontos alakja —, milyen is az a térfogat, amelyet hétköznapi életnek nevezünk. Nem éteri magasságokban, hanem nyers, olykor brutális valóságában, amelyet azonban meg lehet szelídíteni derűs szeretettel. Ez sugárzott Sanyi bácsiból késő öregségében is, midőn Juli lánya lett a támasza, önfeláldozó segítőtje. Rosszul hallott: elgázolta egy autó, már nem tudott járni sem, de ekkor is számon tartotta azokat, akiket szeretett. Néha megcsendült a telefon, s meghallottam a hangját: „Csókollak édes fiacskám!” S ő kérdezte előbb, hogy vagyok, mi újság van a fiammal, aki ugyanúgy „fiacskája” volt, mint én. Nem nagyon hallhatta, amit harsogtam, de nem is ez volt a lényeg: a szeretet hullámhosszán történt találkozásunk minősült fontosnak és erőt adónak.

Eljön majd az ideje, amikor kellő távlat birtokában meg lehet írni az 1945 utáni sajtótörténetet, lehántva róla a torzításokat, önmentő hazugságokat. Külön fejezete lesz a korszak erőszkos beavatkozásait is póre valóságában feltáró, sokat próbált katolikus sajtó története. Jelentős tehetségek elikkasztásáról, torkukra forrasztott szavak híján zi-

háló, levegőtlen térben vegetáló írók elhallgatásáról, kisebb-nagyobb önfeladásokról és hősies helytállásról szól majd az a fejezet. De soha nem lehet teljes a „Sanyi bácsik” ábrázolása nélkül. Adalékul csak annyit mondhatok, az ő széles válluk, törhetetlen kitartásuk is a megmaradás záloga volt.

Nem hallhatom többet a hangját. Nem melegíti szívemet a „drága fiacskám” megszólítás. De a lelkemben érintetlen az emléke, a szeretete. Mi kell ennél több?...

DRÁMÁK I.

Ha végigtekintünk irodalmunk történetén, szembeötök, hogy drámairodalmunk a 20. században indult rohamos fejlődésnek. Már a 19. század végén érezni lehetett a lemaradást: nem véletlenül tüztek ki pályadíjakat a különböző intézmények, ám ezek sosem átütő sikerű műveket eredményeztek, hanem inkább az író személyét koszorúzták. A lemaradásban a kritika is szerepet játszott: a bírálók egyik része mereven elzárkózott az akkor modernnek gondolt színelőadásoktól, nem ritkán erkölcsstelennek nevezve a cselekményt.

Legnagyobb esélye a történelmi drámáknak lett volna, hiszen históriánk bővelkedik drámai és tragikus fordulatokban, de itt sem történt igazi átörés; mintha a *Bánk Bánt* követően megállt volna a világ. A 20. században ezen a téren is történtek érdekes próbálkozások, talán ezért is fogadta egyiket-másikat érdeménél nagyobb elismerés. Az igazi közönségsikert még ekkor is a habkönnyű, szórakoztató színművek jelentették.

Mostanában három kötetnyi drámát olvashatunk. Olvasva persze nehéz eldönteni, miképp hat a mű a színpadon, van-e kisugárzása, amely a nézőket érinti meg, vagy csak olvasmány, történelmi vagy társadalmi események illusztrációja. Németh László színműveiről szűkkeblű bírálói mint könyvdrámákról írtak, holott az író kora súlyos ellentmondásait és személyes vívódásait vitte színre, s a közönség honorálta is e törekvését, az „áthallások” megmozgatták az embereket, akik a múlt eseményeit, a hősök vívódásait korukra értelmezték, s ezt érzékelték a cenzorok is, akik nem szívesen adták a nihil obstatot ezekre a darabokra.

A Németh László-darabokban és hősökben rejlő lehetőségeket ismerte föl és aknáztá ki Kocsis István *A fény éjszakája* (Németh László és hősei) című drámájában, amely győri előadásai után jelent meg a Hungarovox Kiadónál. Németh László élete színpadra vitt hősei nélkül is drámai elemeket tartalmazott. Természete, felfokozott érzékenysége miatt sokszor túldramatizálta a vele történeteket, s mivel minden műve és megnyilatkozása meg-

osztotta értelmezőit, szándékai sokszor ellentétükbe fordultak. Valósággal a korával csatázó ember paradigmája lett, s a lelkében dúló viharokat hőseiben is megjelenítette, ezért érezzük némelyik drámai művét sokszorosan megszenvedett önvallomásnak is. Ezt az életrajzban és drámáiban is kifejezett önéletrajziséget fokozták gesztusai is, amelyek többnyire egy vívódó, a kor szorításából kiutat kereső író sokszor kétségbeesett mozdulatai. Hívei mindenképpen védelmezték az ilyen megnyilatkozásokat követően, ezért lett némelyik írása bírálatok és apológiák tárgya. Főlőslegesen. Szászor elmondta, amit gondolt, főlőslegesen értelmezések tucatjait írni szavairól, igazolják ezek magukat. Rábírták, hogy a Szovjetunióba utazzék, mint a forradalom után pacifikált értelmiség egyik legtekintélyesebb képviselője! Vissza kellett volna utasítania a kérést? Egyáltalán, visszautasíthatta volna?

Kocsis István megérezte a nagy lehetőséget: az író életének neuralgikus pontjait szembesítette, értelmezte hőseivel, s hogy hitele legyen mentségeiknek, a színpadon egy „tárgyi szereplőnek” perdöntő szerepet szánt. Aki az „igazmondó székbe” ül, tüstént elveti a közhelyeket, és a lelke igazságát mondva feloldozza Németh Lászlót vélt bűnei alól.

Lelkifurdalásainktól, valós és vélt bűneinktől gyónással, bűneink megbánása utána kapott feloldozással szabadulhatunk meg. A magát bűnösnek érző, tépelődő író körül több pap is szorgoskodik — drámáinak hősei —, hogy gyakran egymással is perlekedve megadják az abszolutiót. Am közben önmaguk is a feloldozást keresik, s ez a ketősség adja a drámai feszültséget. Közben vérszen időszerű mondatokat is hallunk, amikor a szereplők kiesve szerepükből hozzánk fordulva figyelmeztetnek elmulasztott feladatainkra.

Nyilvánvaló, hogy a darab megértéséhez igen alapos ismeretek szükségesek, s mint hogy nem láttam előadását, csak megkockáztathatom, hogy például a „trianoni pszichózis” bevonása esetleg drámai képzetet kelt a nézőben — már aki tudja, mire gondolt Széchenyi —, másrészt viszont kizökkenti a szereplőket az általuk képviselt gondolatkörből.

A mű hatását megnöveli néhány nagyon mély gondolat, amely az olvasás során még jobban hat, és alapos elmélyedésre készítet. Itt van például Németh csendes elmondott szentenciája: „Az egyenlő esélyek elve, ha hagyják érvényesülni, csodákra is képes; a gyűlöletet szeretetté tudja változtatni, miképpen az egyenlőtlen esélyek elve, ha érvényesül, gyűlöletté változtatja a szeretetet!”

A történelmi drámák veszélye, hogy inkább az eseményeket irányító személyek illusztrációit adják, semmint drámai összetükközéseiket jelenítik

meg. Kocsis István elkerülte ezt a csapdát. Drámája izgalmas, fordulatos, fontos és nyitott kérdésekkel szembesít. Bizonyára más színházak is felfigyelnek rá.

RÓNAY LÁSZLÓ

RÓNAY GYÖRGY: BALASSITÓL ADYIG

Adyékát, a Nyugat első nemzedékét dühödt kritikuskok és hangos rajongók hada fogadta az irodalmi élet kapujában, a második nemzedék, Illyésék generációja az első nemzedék segítségével, nagyobb megrázkódtatások nélkül lépett porondra (József Attila szerencsétlen élete külön történet), a harmadik nemzedékét azonban pályakezdekésekor általános fanyalgás kísérte, túlságosan szelídnek tartották őket, több lázadást, izgatottabb helykeresést vártak volna tőlük. Évekbe telt, amíg észrevettük: itt egy Weöres Sándor... ott egy Radnóti Miklós. Ennek a jól nevelt, remekül képzett nemzedéknek egyik legkiválóbb tagja volt Rónay György, aki kiegyensúlyozott minőségű pályát épített fel versekből, prózai művekből, esszékből, tudós tanulmányokból. Műveltsége, érzékeny tudása a korabeli európai katolikus irodalom színvonalait fogta egybe, Sík Sándor mellett ő lett ennek a szellemiségnek legelső rangú képviselője a modern magyar irodalomban.

Első esszé-könyve 1947-ben jelent meg, a *Regény és az élet*, a magyar prózairodalom történetéről, ezt 1958-ban a *Petőfi és Ady között* követte, a 19. század második feléről, majd 1971-ben következett *A nagy nemzedék*, mely a 20. század első felének legnagyobbjait tekintette át. A nemrégiben új, szépen gondozott kiadásban napvilágot látott *Balassitól Adyig* című gyűjtemény először 1977-ben jelent meg. Tüskés Tibor, Rónay monográfusa ezekkel a szavakkal foglalta össze Rónay György irodalomtörténeti érdekű írásainak jellegadó vonásait: „Rónay — maga mondja — nem »irodalomtörténetet« ír, hanem az irodalom »életrajzát«. Vizsgálódásának kulcsszava az élmény. Azt a »lelki képletet« akarja megragadni, amelyben a kor magyar valósága tükröződik. Stílus és lélek kapcsolata izgatja, az ihlet formáit és változatait kutatja. Ha nevet kellene adni annak a tudományágnak, amellyel foglalkozik, akkor legszívesebben ezt az elnevezést vállalná: ihlettörténet.”

A kötetnyitó Balassi-tanulmány — 1951-ből — azt az alkotáslélektani ívet járja be, ahogy a vitézkedő, vitatkozó, pereskedő és nem utolsósorban szerelmeskedő költő megtér a vallás szavához. „Míg aztán legvégül valóban nem marad Istenen kívül más vigasztalója ennek a saját kísérteteivel küszködő, megzavart szívnek. (...) valóban úgy halt meg, mint Krisztus vitéze. »Krisztus meghalt éné-

rettem, és én hogy kételkedjem? Te katonád voltam és a te seregedben jártam« — ezeki voltak utolsó szavai.” Ezután Faludi Ferenc következik a kötetben, aki a Bessenyei és Batsányi előtti korszakban 18. századi irodalmunk alighanem legjelentősebb alakja volt, a keresztény humanizmus képviselője. A keresztény humanizmus Európában még a 17. században kezdődött, megkérvésve érkezett hozzánk, lényegéhez tartozott, hogy már nem követelt aszkézist az életben, és bizalommal tekintett a természetre, az ember természetére is, kivált, ha kelő értelem irányítja. Ráday Gedeonon, Ányos Pálon és Baróti Szabó Dávidon keresztül érkezünk el a kötet egyik legszebb tanulmányához, a Katona József költészetét tárgyaló íráshoz.

Katonát egykönyvű, egyművű írónak ismeri az irodalmi köztudat, iskolában is így tanítják: a *Bánk Bán* szerzője. Még többi drámájáról sem tudnak, nemhogy arról, mi a jelentősége költészetünk történetében annak az alig néhány versnek, melyet (éppen kétszáz éve) Dérynével való konfliktusa után írt. Rónay György szép esszéje erről a Katonáról szól, a versírót idézi meg. „S mennyi meglepő, erős szakos szépségében megragadó sort, sorpárt, szakaszt, kifejezést, képet lehetne idézni még Katona huszonnégy verséből, mert mindössze huszonnégy vers az ő egész lírai termése. Maroknyi mű, és meglehetősen kívül esik a magyar líra folyamán. Bizonyos szempontból folytatás nélkül maradt kezdetnek tekinthető: kísérletnek nyelvújítási eredetű lírai szókincsünk újszerű fölhasználására. Mert nála ez a szókincs nem a lágyítás, nem a muzikalitás szolgálatában áll, mint a kortárs költészetben általában, egészen az almanachlírában való fokozatos devalválódásig, hanem éppen fordítva: a tömörítés, az erő, a képi és nyelvi expresszivitás eszköze. Költői nyelvünk talán nyert volna vele, ha a nyelvújítási szókincsnek ez a költői átértékelése, átminősítése (mondhatni nőneműből hímneművé) nem marad a kecskeméti éjszakák titka, hanem termékenyítő ágként bejótódik líránk egyetemes törzsébe.” Ezután a gondolatébresztő tanulmány után Vörösmarty következik a kötetben, aztán Eötvös és Péterfy Jenő. Utánuk jutunk el Ady Endréhez.

A záró tanulmány Ady első kötetéről szól, az 1899-ben Debrecenben megjelent *Versekről*, amelyet a legtöbb értekezés csak zárójelben szokott megemlíteni, a versgyűjtemények pedig csak függelék gyanánt szoktak közölni. Rónay György sem azt akarta kimutatni, hogy már ez a legelső, mondhatnánk mínusz egyedik kötet is fölillantatta az 1906-os nagy ősrobbanás-kötet, az *Új Versek* (így, nagy V-vel) oroslánkörmeit, hanem csak annyit tett, hogy végre részletes elemzéslempafénybe helyezte a benne szereplő verseket. Ennek az elemző munkának során elsőnek hallotta meg a jórossz versek dúdoló kísérőzenéjében, ritmus-fel-

hangjában a korabeli zenei köznyelv egyik irányadó stílusrétegét, a sorok muzikalitásában felhangzó cigányzenés dallamvilágot. A *Sirasson meg* című verset elemezve azt írta: „a műfajra jellemző hosszú sorokban még a fülbe muzikáló primás vonójának »zokogását« is ott sejtethetjük”. (*Kairosz Kiadó*, Budapest, 2013)

KENYERES ZOLTÁN

ISTEN A SZERETET Válogatás Szent Maximosz hitvalló műveiből

A vértanú és a hitvalló között az az alapvető különbség, hogy az előbbi meghal a hitéért/meggyőződéséért, míg az utóbbi túléli a kínzásokat. Ez történt Szent Maximossal is (580–662), akinek életéről a magyar olvasó sajnos alig tud meg valamit a fordító nagyon is rövidre fogott bevezetőjében (13–19.). Pedig a modern kutatás egyre világosabbá teszi, hogy ő a késő antikvitás és a korai bizánci korszak mezsgyéjén húzóódó időszak egyik legnagyobb teológusa (lásd Jean-Claude Larchet: *Saint Maxime le Confesseur*. Cerf, Paris, 2003). Munkásságában harmonikusan ötvöződik a hagyományhoz való ragaszkodás és az újszerű eredetiség.

Az előkelő családból származó férfiú 33 éves korában lemondott a Hérakleiosz császár (610–641) mellett betöltött első titkári pozíciójáról (*protaszekretisz*), és szerzetes lett. A történelmi körülmények (a kereszténység megosztottsága és a fenyegető iszlám hódítás) azonban nem engedték, hogy teljesen kivonja magát a teológia vitákból és egyházpolitikai problémákból. A bizánci császárok — különösen II. Konsztansz (641–668) — lázasan keresték ugyanis a módját, hogy az arab katonai fenyegetés sikeres elhárításához elengedhetetlen belső egységet megteremtsék. A muzulmán arabokat mintegy felszabadítókként üdvözlő szíriai és egyiptomi monofizita (Krisztusban csak az isteni természetet elismerő) keresztények kiengesztelésére Bizáncban kidolgozták tehát a monothetizmus tanítását, amely Krisztusnak egyetlen isteni akaratot tulajdonított. Ezzel a hivatalos teológiai tanítással mind Róma (I. Márton pápa; 649–656), mind pedig a Konstantinápolytól függetlenedni kívánó Észak-Afrika szembehelyezkedett. Szent Maximosz, a khalkedóni ortodoxia elkötelezett védelmezőjét először 655-ben ítélték száműzésre, majd 662-ben újra bíróság elé állították. Mivel Bizáncban a halálbüntetést mind gyakrabban kiváltották a csonkítások, Maximosz sem végezték ki, hanem kivágták a nyelvét, levágták a jobb kezét, és száműzték a Kaukázusba; ahol belehalt sebeibe (augusztus 13-án). Tragédiája eklatáns bizonyítéka annak, hogy hova vezet az államvallás, illetve az állam és az egyház szerves összefonódása.

A Hitvalló Maximosz életművéből a Miskolci Apostoli Exarchátus görögkatolikus exarchája hozzáértő fordításában olvasható válogatás központi motívuma a szeretet. Ennek hiányában még az aszkézis, a tudás és a hit is terméketlen. „Ahogyan a tűznek emléke nem melegíti fel a testet, úgy a szeretet nélküli hit sem ragyogtatja fel a lélekben az ismeret világosságát” (*Fejezetek a szeretetről* I,31.). „Aki tökéletes a szeretetben, és már teljesen megszabadult szenvedélyeitől, nem különbözteti meg többé önmagától a másikat, s nem veszi tudomásul a megkülönböztetést az önmagáé és másíké között vagy pedig hívó és hitetlen, szolga és szabad, férfi és nő között, hanem fölötte áll a szenvedélyek zsarnokságának, s az emberek egy és ugyanazon természetére van tekintettel, úgyhogy mindenkit egyenlőnek tart, és mindenki felé azonos jóindulattal viseltek” (uo. II,30.).

Mindennek súlyát akkor értjük meg igazán, ha tudatosítjuk, hogy ez az életmű a kegyetlenséggel, félelemmel és gyűlölettel átítatott korai bizánci korban keletkezett. Orosz Atanáz helytállóan és megfontolásra méltóan érzékeli, hogy „a szeretet primátusát egész életművében hangsúlyozó hitvalló nem állt meg Kelet és Nyugat teológiájának egységénél. Szintézisben látta az egész emberiséget, sőt az újra egymásra talált eget és földet, Isten és ember világát — mert Krisztusban már mindenki és minden egy” (8.). Ez a magyarázata annak, hogy Maximosz művei (*Négyszer száz fejezet a szeretetről, Válaszok Thalassiosz apát kérdéseire, Tömör magyarázat a Miatyánk imádságról, Kétszer száz fejezet a teológiáról és Isten Fiának testben végbevitt üdvözítő művéről*) a keresztény lelkiismereti irodalomnak olyan örök érvényű gyöngyszemei, amelyek mélységei szinte kimeríthetetlenek. Kitételeit újra és újra el kell olvasni; el kell mélyíteni. A könyv második kiadása bizonyítja, hogy modern korunk mind jobban elmagányosodó embere mennyire vágyik a szeretetszóra. (Ford., bev. és jegyzetek: Orosz Atanáz; *Ókeresztény örökségünk*, 6.; második, javított kiadás, *Jel Kiadó*, Budapest, 2013)

JAKAB ATTILA

SZELÍD KÖVETKEZETESSÉGGEL Szuppán Irén kiállításáról

Messzebbre és mélyebbre kell néznünk, ha nemcsak a most kiállított Szuppán-műveket akarjuk megérteni, hanem szeretnénk pontosan látni azt a művészettörténeti hátteret, amelyben a művész munkássága felnőtt, kibontakozott. A magyar művészet nagy textiles nemzedéke a múlt század hatvanas éveinek végén lépett színpadra. Maga a műfaj a hazai művészeti szcéna észrevétlen mellékszerplőjéből akkor vált rövid idő alatt a következő esztendőkké megkerülhetetlen hősévé. Nem egyedül per-

ze: a textílesek törekvései nagyon is egybeváltak a korszak fiatal képzőművészeinek, zenészeinek, filmművészeinek törekvéseivel. Ki-ki a maga területét igyekezett gazdagítani, tágítva és áttörve a megszokott korlátokat, találekonyan bővítve a tradicionális kifejezőeszközök tartományát, új jelentést adva a formáknak. A részleteken túl, korábban ismeretlen ábrázolás-formák, merész, a szokásostól eltérő nézőpontok jelentek meg egy szokatlanul eleven, a keresés izgalmától vibráló, eleven közegeben. Így történt ez a képzőművészetben a hetvenes évek közepén a Zuglói kör, aztán a Szüreneon és az évtized végén az Iparterv-csoport munkáinak köszönhetően, s ezzel párhuzamosan így változott a kortárs magyar zene az Új Zenei Stúdió fiatal zenészeinek, meg a film a Balázs Béla Stúdió ifjú filmeseinek tevékenysége nyomán. Mint a bűvópatakok szoktak, egyszerűen a textil is felszínre bukkant, mintegy varázsütésre életre keltek régi technikák, vadonatúj, bátor kompozíciók indultak virágzásnak, átalakult és felnőtt a textil-műfaj, és szinte azonnal megtalálta Szombathelyen és Velemen a befogadó intézményét is. Frank János „eleven textil”-nek, Fitz Péter „kaland”-nak nevezte, ami történt.

Tudjuk persze, hogy a kalandok előbb-utóbb véget szoktak érni. A textil-mozgalom a hetvenes évek második felében fokozatosan elveszítette kalandokra bujtogató lendületét, művészettörténeti súlyát.

Nem feledhetjük, hogy Szuppán az úgynevezett nagy textiles generáció tagjaként volt e kivételes mozgalomnak résztvevője, csendes szereplője. Társai, barátai sokféle módon, különböző irányokba tágították a lehetőségeket. Szabadságharcuk, nyelvújító törekvéseik elképesztően messze, korábban „lakatlan” területekre jutottak, ahol önfeledten élvezhették a szabadság levegőjét. A tárgyak jelentésének konceptuális átértelmezése, máskor a szokatlanul térbe forduló, a teret a textillel formáló kísérletek egyaránt meglepő eredményeket hoztak. Szuppán Irén generációja felforgatta, fejtetőre állította a megszokott műfaji törvényeket, de ugyanakkor áhítattal egyes harcissággal tekintett a szakma tradícióira is. Szuppán maga lényegében ennél, a textil tradicionálisabb értelmezésénél maradt, a hagyomány felől közeledett anyagához: a paraszti szöttek derűs tisztaságában, a csíkos vásznak ritmikájában, színhasználatában fedezett fel ismeretlen lehetőségeket a kortárs magyar textil számára. Nem egy akkori munkájának szikár kompozíciója, játékos logikája tanúsítja ezt.

A textil-mozgalom — mint olyan — hamarosan véget ért, jelentősége azonban változatlan maradt a mai napig; vívmányai láthatatlanul is megszabták az egész műfaj következő évtizedeit.

Szuppán Irén bölcsen, csendesesen, szívfájdalom nélkül vette tudomásul az új helyzetet, és hama-

rosan megtalálta azt a forrást, amelynek jótékony „gyógyhatása” máig elevenen tartja kompozícióját. A török vagy iráni szövőasszonyok mindennapi gyakorlatában használt, Távol-Keleten, de Dél-Amerikában is ismert ősi technika ez, *ikat*-nak nevezik. Az eredetileg szintelen láncfonalakat szövés előtt megfestik, a színes és szintelen fonalak bonyolult összefűtéka alakítja a mintát, a képet. Szuppán e régi technikában jóval többet látott, mint érdekes szövésmódot, kompozíciót alakító módszert. Általa új képi világhoz jutott, olyan területre, ahol a korábbi művek barátságos szöfukarságának és gondosan mérlegelt szerkezeteinek helyét egy lágyabb, szelídebb természet veszi át. Itt a fák, a vizek, a kertek zöldesen imbolygó, sötétlen lélegző, különös atmoszférája veszi körül és változtatja anyagtalán jelenéssé a konkrét tárgyakat. Szuppán nagy találmánya, hogy abban a remegő körvonalban, amellyel a fonál megrajzolja a motívumot, felfedezte a recésen akadozva lüktető forma — egy falevél, egy hal, egy virág, egy fatörzs — kifejezőerejét és szépségét. Elnézően mosolyog, ha a lakberendezők nyájas hirdetésekben a modern bútorok divatos és nélkülözhetetlen huzataként ajánlják az *ikat*-technikával készült egzotikus vásznakat. Számára az *ikat* mást jelent: nem divat-kérdés, hanem egy művészpálya logikus állomása. Olyan kis univerzum, amelyben a kézzelfogható, megnevezhető tárgyak elveszítik plasztikusan térbe rajzolódó körvonalait, súlyukat, és mozgékony, rebbenékeny árnyakká válnak, körvonalaik remegve lebegnek a textil síkján, a színcsíkok könnyű futamként siklanak fel és alá. Mintha titokzatos neszek kelnének útra a mélyből: megkezdődik — Tóth Árpád szavaival — „a dolgok esti lélekvandorlása”.

Aki belemerül az itt kiállított falképek kompozíciójába, a bennük megjelenő függőleges sávok fegyelmében felismerheti majd az elmúlt nagy textiles idők és a művész akkori remekeinek emlékét; aki örömmel bámészkodik a tapintatos és halk színmezők között, az látni fogja a rokonságot, amely Balázs Irén zsákvásznon-hímzéseire vagy Solti Gizi szándékosan „töredékes” és „elmosódott” szövéseihez fűzi Szuppán munkáit. A szövött felületek remegnek, reszket a motívumokat körüljáró kontúr, a forma valóság és jelenés határán lebeg.

Pár éve Isztambulban, az egykori antik ciszterna vízben álló oszlopai között, lámpafényben, keskeny pallón lépdelve éreztem azt a nagyon keskeny ösvényt, amely a szilárd realitás és annak törekeny tükörképe között húzódik. A turisták olykor belelejtenek valamit a vízbe, ilyenkor a tükörkép „összetörik”, remegve szilánkokra esik szét, majd lecsendesedve, újra ép lesz. Nem véletlenül gondoltam ott Szuppán textilképeire: csak ezeken

tapasztaltam meg a valóságnak és a képnek, a víznek, a vízben úszkáló halaknak, a felszálló buborékoknak és a levegőnek ilyen folytonosan iramló hullámzó áramát. Címek jutottak eszembe: *Atlantisz*, *Gazdag víz*, *Éjszakai kertek*. A *Víz alatti Palotában* egyszerre megértettem, az utóbbi évtizedekben a művész milyen messiás tartományba jutott.

Az itt látható művek most mások számára is meggyőző képet nyújtanak arról a különös útról, amelyen Szuppán az utóbbi évtizedekben oly szelíd következetességgel halad. (*Palmetta Galéria*, 2014. január 24. – február 28.)

KOVALOVSZKY MÁRTA

SIMONE DE BEAUVOIR: A HIT HATALMA

Emlékiratai második kötetében (*A kor hatalma*. Magvető, Budapest, 1965, 210–213, 303–306.) Simone de Beauvoir felidézi, hogyan született 1935–37-ben az első olyan regénye, amelyet már megfelelőnek talált arra, hogy — Sartre közvetítésével — eljuttassa a Gallimard-hoz. Ott azonban a neves esszéista és filozófus, Brice Parain kedvezőtlen lektori jelentést írt róla, elsősorban azt kifogásolva, hogy „egészében véve rossz a szerkezete, részleteiben erőtlen”, és nem sokkal később a Grasset kiadó szintén elutasította. A regény évtizedekig kéziratban maradt, csak 1979-ben adta ki a Gallimard az akkor már világhírű írónőnek ezt a korai munkáját, amely igazi népszerűségre azután tett szert az olvasók körében, hogy 2006-ban a „Folio” zsebkönyvsorozatban is megjelent.

A könyv eredeti címe: *La primaauté du spirituel* szándékos plagizálása Jacques Maritain egyik 1927-es esszéje címének, amit az 1979-es kiadásakor változtatott *Quand prime le spirituelle*. A címválasztás ironikusnak tekinthető, hiszen Beauvoir könyvének legfőbb célja éppen a spiritualizmus elleni küzdelem, s egyfelé leszámolás a gyermekkorát uraló polgári kereszténységgel. A fiatal írónő, aki hitének elvesztése előtt még kármelita apáca akart lenni, regényében egy olyan világot mutat be áltárgyvilagos hangon, bár néhol alig leplezett ironiával, ahol mindent a mereven értelmezett katolikus morálon alapuló társadalmi konvenciók, elvárások és kényszerek határoznak meg, különösen a nők helyzetét téve nehezzé. Ebben a világban a látszatok a legfontosabbak, a társadalom és a környezet ítélete, s gyakran még azok is illúziók és álmodozások, a valóságtól elszakadt hamis idealizmus rabjai, akik az áldozatainak érzik magukat és szabadulni szeretnének belőle.

A regény öt részből áll, s mindegyik rész egy-egy fiatal nő sorsát és gondolkodásmódját mutatja be, miközben Beauvoir számos biografikus elemet

felhasznál ismerősei és a saját életéből is. Marcelle a már-már mazochista önfeláldozásban véli megtalálni élete értelmét, férje mégis megcsalja és elhagyja; Chantal, a vidéki tanárnő önmagának is hazudva az emancipált nő szerepét játssza, tragédiába sodorva ezzel egyik tanítványát; Lisa a Saint-Ange katolikus leánynevelő intézet fullasztó légkörében egy eszményi szerelemről álmodozik; Anne a keresztesyerkölcsiség megkövült előírásai és a szabad önmegvalósítás között őrlődve beleőrül, majd belehal abba, hogy édesanyja a társadalmi konvenciókhoz igazodva eltiltja szerelmétől, Pascaltól, aki viszont mintha túl könnyen lemondana arról, hogy eljegyezze őt; Marguerite pedig — aki egyértelműen a szerző alteregója — elszakadva mindenféle spiritualizmustól, végül eljut az általa reálisnak tartott világgal való közvetlen, külső kapaszkodók nélküli szembenézésig (ami már a későbbi Beauvoir által is vallott egzisztencialista humanizmusra, illetve világgépre mutat előre). E folyamat meghatározó állomása Marguerite hitének megingása: „a nagy csend közepette úgy tűnt, hogy a világ hirtelen kiüresedik körülöttem; hogy senki nem parancsolta meg a fáknak, az égnek, a fűszálaknak, hogy létezzenek, és én magam is csak véletlenül lebegek ott a semmi e bizonytalan elemei között” (220., vö. az emlékiratai első kötetében olvasható leírással: *Egy jőhúzból való úrilány emlékei*. Európa, Budapest, 1988³, 143–144.).

A leginkább talán az a meglepő a fiatal Simone de Beauvoir könyvében, hogy egyes részleteit mintha akár François Mauriac is írhatta volna. Ez a hasonlóság az Anne-ről, illetve haláláról, „a spiritualizmus legfőbb bűnééről” (6.) szóló és a könyv középpontjának tekinthető részben a legszembe-tűnőbb (Anne alakját a több írásában is Zaza becenevén szereplő, fiatalon elhunyt barátnőjéről mintázta; lásd *Egy jőhúzból való úrilány emlékei*, 372–384.). A szöveg Vignon asszony, Anne édesanyjának imájával kezdődik (147–152.), amely rögtön bevezet minket egy bigott, képmutató világba, ahol a nő egyetlen hivatása, hogy jó feleség és anya legyen, a férfi pedig, „hacsak a kegyelem meg nem érinti... csak egy mocskos állat”. Imájában szörnyűködik a lánya szekrényében talált könyveken, amelyek írónak „hogy van merszük katolikusnak mondani magukat?”, de kikel a „modern papok” ellen is, akiknek szerinte csak az a legfontosabb, hogy „tanúbizonytságot tegyenek széles látókörűségükről”. Szinte mauriaci mélységű jellembrázolásokat és leírásokat találunk itt a családon belüli kapcsolatok pokláról, a szerepjátásokról, a bigott vallásosságról és puritanizmusról, az előítéletekről, a testet és a lelket szembeállító, a jelent az örök élet oltárán feláldozó, deinkarnált polgári kereszténységről. Ebben a világban „a túl nagy szerelem csak két ember önzése, egy álom”, s „mi nem

hagyjuk elbódítani magunkat... a pascali értelemben vett szórakozás nem nekünk való, és az emberek által kitalált összes szórakozás közül kétségkívül a boldogság a legcsalárdabb” (193.).

Elgondolkodtató, hogy Beauvoir az 1979-es kiadáshoz írt rövid előszavában maga is jogosnak ítéli kéziratának korábbi elutasítását, mert úgy véli, „egyik írás sem tekinthető önmagában is megálló, zárt egésznek. Ugyanakkor a novellák sem szerveződnek össze olyan logikus egésszé, hogy az eredményt regénynek nevezhessük” (5.). A mából nézve azonban már távolról sem tűnik elhibázottnak ez a típusú, nem teljesen lineáris, mozaik-szerű (ha tetszik, posztmodern) szövegalkotási-regényírói technika. Az önálló részeket nagyon is összetartozónak érezzük, amelyek több szállal kapcsolódnak össze és kölcsönösen megvilágítják egymást. Egyrészt például ugyanazok a személyek tűnnek fel a különböző részekben fő- vagy mellékszereplőkként: Marcelle és Marguerite testvérek (Pascal pedig a fivérük), Chantal és Anne barátnők, Lisa Pascalba szerelmes és Marguerite a bizalmasa; másrészt az egyes írások között átfedéseket, előre- és visszautalásokat is találunk. Egy-egy történet néha különböző szereplők szemszögéből is látat a szerző (például kétszer is megírja azt a jelenetet, amikor Marcelle férje, Denis egyik este a családi vacsora után elhívja egy bárba a kamasz Marguerite-t, aki anyjuk tiltása ellenére vele megy: 47–50. és 228–232.); továbbá naplórészleteket illeszt az egyes szám harmadik személyben megírt szövegbe, az utolsó rész pedig egyes szám első személyben íródott, ami a regény egészét tekintve megint csak a széttartás és összetartás játékát mutatja. Ugyanakkor az utolsó rész mintegy összefoglalását, lezárását is adja a korábbi részeknek: Marcelle visszafogadja a férjét, Chantal hozzámegy egy gazdag orvoshoz, Pascal ismert tudós lesz, ám a szerző alteregója szerint „anélkül fognak meghalni, hogy bármit is megismertek, vagy bármilyen valóságosat szerettek volna”, s Marguerite kijelenti: „én nem akarok hozzájuk hasonló lenni” (277.). Ekkor és így nyílik meg előtte a szabadulás útja a látszatokra és konvenciókra épülő zárt világból.

Simone de Beauvoir korai művét ma már többen az egyik legjobban sikerült regényének tartják. Annyi bizonyos, hogy nagyon figyelemre méltó könyv nemcsak a kor- és jellemrajzok, hanem a regénytechnika szempontjából is, de talán még ennél is fontosabb, hogy betekintést enged egy jelentős írói életmű genezisébe, s jórészt már magában hordozza azokat a témákat, morális és egzisztenciális kérdéseket, amelyek egész későbbi munkásságát alapvetően meghatározták. (Ford. Takács M. József; *Jaffa Kiadó*, Budapest, 2013)

BENDE JÓZSEF

SOMMAIRE

- DIDIER POLLEFEY: Horror Vacui. Dieu et le mal à/après Auschwitz
La Shoah et les Églises hongroises
 BALÁZS CSÍKY: Les déportations et la Conférence des évêques de Hongrie
 MARGIT BEKE: Le nonce apostolique Angelo Rotta et la Hongrie
 ERZSÉBET HORVÁTH: Le rôle de l'évêque László Ravasz et de l'Église réformé dans le sauvetage des Juifs
- MÓNIKA MIKLYA
 LUZSÁNYI: Sur le pasteur luthérien Gábor Sztelho
 IMRE KERTÉSZ: Dédale. Notes de journal inédites
 KLÁRA KARDOS: Extraits du journal d'Auschwitz
 ■ Entretien entre Jorge Bergoglio et Abraham Skorka

INHALT

- DIDIER POLLEFEY: Horror Vacui. Gott und das Böse in/nach Auschwitz
Der Holocaust und die Kirchen in Ungarn
 BALÁZS CSÍKY: Die Deportationen und die Ungarische Bischofskonferenz
 MARGIT BEKE: Apostolischer Nuntius Angelo Rotta und Ungarn
 ERZSÉBET HORVÁTH: Die Rolle von Bischof László Ravasz und der reformierten Kirche bei der Judenrettung
- MÓNIKA MIKLYA
 LUZSÁNYI: Über den evangelisch-lutherischen Pastor Gábor Sztelho
 IMRE KERTÉSZ: Labyrinth. Unveröffentlichte Tagebücher
 KLÁRA KARDOS: Fragmente aus dem Tagebuch in Auschwitz
 ■ Gespräch von Jorge Bergoglio und Abraham Skorka

CONTENTS

- DIDIER POLLEFEY: Horror Vacui. God and Evil in/after Auschwitz
The Holocaust and the Churches in Hungary
 BALÁZS CSÍKY: The Deportations and the Hungarian Bishops' Conference
 MARGIT BEKE: The Apostolic Nuncio Angelo Rotta and Hungary
 ERZSÉBET HORVÁTH: The Role of Bishop László Ravasz and the Reformed Church in Rescuing Jews
- MÓNIKA MIKLYA
 LUZSÁNYI: About Lutheran Pastor Gábor Sztelho
 IMRE KERTÉSZ: Labyrinth. Unpublished Notes of a Diary
 KLÁRA KARDOS: Fragments from the Diary in Auschwitz
 ■ Interview by Jorge Bergoglio and Abraham Skorka

Főszerkesztő és felelős kiadó: LUKÁCS LÁSZLÓ

Munkatársak: BENDE JÓZSEF, DEÁK VIKTÓRIA HEDVIG, HAFNER ZOLTÁN, LÁZÁR KOVÁCS ÁKOS, PUSKÁS ATTILA

Szerkesztőbizottság: HORKAY HÖRCHER FERENC, KALÁSZ MÁRTON, KENYERES ZOLTÁN,

KISS SZEMÁN RÓBERT, POMOGÁTS BÉLA, RÓNAY LÁSZLÓ, SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Szerkesztőségi titkár és tördelő: NÉMETH ILONA

Indexszám: 25 921 HU ISSN 0042-6024; Nyomdai munkák: Séd Nyomda Kft., Ügyvezető igazgató: Katona Szilvia

Szerkesztőség és Kiadóhivatal: Budapest, V., Piarista köz. 1. IV. em. 420. Telefon: 317-7246; 486-4443; Fax: 486-4444. Postacím: 1364

Budapest, Pf. 48. Internet cím: <http://www.vigilia.hu>; E-mail cím: vigilia@vigilia.hu. Előfizetés, egyházi és templomi árusítás: Vigilia Kiadó-

hivatala. Terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletág, a Magyar Lapterjesztő Zrt. és alternatív terjesztők. A Vigilia csekk számla száma: OTP-

V. ker. 11707024-20373432. Előfizetési díj: egy évre 5.640,- Ft, fél évre 2.820,- Ft, negyed évre 1.410,- Ft. Előfizethető külföldön a KKV-nál

(H-1389 Budapest, POB 149.). Ára: EU országok: 18.000,- Ft/év vagy 100,- USD illetve ennek megfelelő más pénznem/év.

SZERKESZTŐSÉGI FOGADÓÓRA: KEDD, CSÜTÖRTÖK 10-14 ÓRA. KÉZIRATOKAT NEM ŐRZÜNK MEG ÉS NEM KÜLDÜNK VISSZA.

Ára: 550 Ft

VIGILIA

SZEMLE

- RÓNAY GYÖRGY Hónapról hónapra
Balassitól Adyig
- Isten a szeretet. Válogatás
Szent Maximosz hitvalló műveiből
- Szelíd következetességgel.
Szuppán Irén kiállításáról

SIMONE DE BEAUVOIR

A hit hatalma

A SZEMLÉKET ÍRTÁK

Bende József, Jakab Attila, Kenyeres Zoltán,
Kovalovszky Márta és Rónay László

KÖVETKEZŐ SZÁMAINKBÓL

- A szenvedő ember
- Házasság, család
- Keresztényüldözés napjainkban
- Heidl György, Horváth-Szabó Katalin,
Patsch Ferenc, Pomogáts Béla,
Puskás Attila és Szűcs Teri tanulmánya
- Czigány György, Dukay Barnabás,
Gyórfy Ákos, Seamus Heaney,
Jász Attila, Juhász Anikó, Szommer Edit,
Thurzó Gábor és Vasadi Péter írása

nka

Nemzeti Kulturális Alap

977004260200514003